

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Робітник та радянська ідеологія у 1960-х – на початку 1980-х рр.:
приклад Краматорська»

Виконав:

студент 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньої програми «Історія»
Борутя Андрій Дмитрович

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна
кандидатка історичних наук, PhD,
професорка

Рецензент: Любавський Роман Геннадійович
кандидат історичних наук, доцент

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

Присвячується рідному Краматорську та його мешканцям.

З надією та сподіванням...

Декларація академічної доброчесності

Студента НаУКМА

Я, Боруця Андрій Дмитрович, 4 р. н. факультету гуманітарних наук,
спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти:

andrii.borutia@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна

робота на тему «**Робітник та радянська ідеологія у 1960-х – на початку**

1980-х рр.: приклад Краматорська» відповідає вимогам академічної

доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6

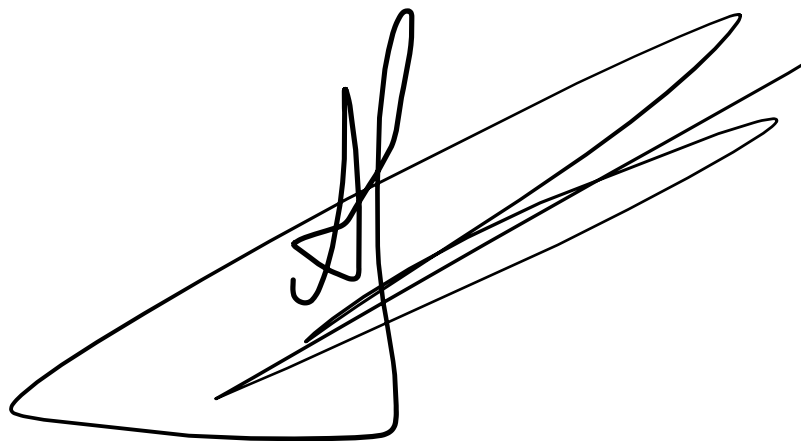
Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від

07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Робітник та радянська ідеологія у 1960-х – на початку 1980-х рр.: приклад Краматорська»

Автор: студент 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням радянської ідеології в період пізнього соціалізму у питаннях пов'язаних з робітництвом. Робота має на меті дослідити, які сенси продукувались в дискурсі радянського робітника на загальнодержавному та локальному рівнях.

У роботі було залучено декілька видів джерел: друковані видання, пресу, усні джерела, візуальні джерела та історіографію на відповідну тему. В першому розділі через теорію дискурсу описано загальні характеристики функціонування радянської ідеології у відповідний час. Другий розділ присвячений дослідженню області значень в дискурсі радянського робітника за матеріалами офіційної ідеології. В ньому продемонстровані універсальні значення для радянського робітника в тогочасній ідеології. В третьому ж розділі комплексно досліджені особливості локалізації ідеології в промислових мономістах на прикладі Краматорська та його робітників.

В дослідженні показано процес продукування та структуризації значень в дискурсі радянського робітника. Також досліджено взаємовплив дискурсивного та соціального на конструювання локальної ідеології краматорського робітника. Окремо звертається увага на роль міського простору, колективної пам'яті та публічних масових заходів у творенні ідеології. На основі співставлення результатів аналізу джерел

загальнодержавного та локального значення робляться висновки про певні зміни значень в ідеологічному дискурсі робітництва в промислових мономістах.

Зміст

Вступ	2
Розділ 1. Дискурс радянської ідеології в брежнєвську епоху.....	9
Розділ 2. Розвинутому соціалізму – розвинутий робітник.....	18
2.1 Соціально-економічний контекст пізнього соціалізму.....	18
2.2 Професійна сфера	26
2.3 Політична сфера	31
2.4 «Духовна сфера»	33
Розділ 3. Робітник та ідеологія в промисловому мономісті.....	41
3.1 Промислове мономісто: соціальне та символічне. Теоретична концепція та приклад Краматорська.....	41
3.2 Патерналізм. Суть і наслідки.....	45
3.3 Культ унікальної праці краматорських машинобудівників.....	48
3.4 Колективна пам’ять та меморіалізація	58
3.5 Ритуал і перформативний зсув	72
Висновки	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	82
Додатки	88

Вступ

Така соціальна група, як робітництво, займала важливе місце в соціальній та символічній структурі Радянського Союзу. Протягом свого існування радянська державна влада відводила робітникам важливу місію: бути одночасно головною і економічною, і політичною силою. У нашому дослідженні ми сприймаємо попереднє твердження передовсім як декларативну ідеологічну заяву, яка була однією з фундаментальних тверджень марксистсько-ленінської ідеології. Прямий взаємозв'язок з «джерелом комуністичної істини» забезпечував незмінність на мовленнєвому рівні головного постулату про роль робітників в радянському суспільстві. Проте ця фраза в різні епохи могла наповнюватись різними значеннями відповідно до того, які реальні виклики та цілі ставила перед робітниками чинна влада.

З одного боку, епоха брежнєвського «застою» мала свої економічні та ідеологічні виклики. Існувала потреба в перманентній підтримці конкурентоспроможності радянського виробництва, порівняно з капіталістичними економічно розвинутими країнами. Перш за все, на технологічному рівні. Поряд з цим, реальність потребувала реформ і модернізації системи організації виробництва. На ідеологічному рівні існувала потреба в пошуку компромісної матриці, яка могла би правильно описати цей проміжний період між героїчним будівництвом та настанням омріяного комунізму. Відповідно до всього вищесказаного, змінювались і значення в ідеологічному дискурсі радянського робітника.

При цьому, життя самого робітника також не стояло на місці. Він все більше інкорпорувався в систему радянського споживання та був одним з найактивніших її акторів. І мав загалом стабільне життя. У першу чергу, ця стабільність була на пряму пов'язана з цілковитим патерналізмом виробництва, на якому працював робітник. Особливих форм патерналізм набував в промислових містах, в яких весь соціальний простір був побудований довкола місцевих індустріальних об'єктів. Одним з таких міст є Краматорськ, який влада визначала як центр машинобудівної галузі, яка до

того була дуже важливою для тогочасної ідеологічної повістки. І на прикладі досвіду Краматорська, як промислового мономіста, можна побачити, що містоутворюючі підприємства становлять ядро не тільки соціального, але і символічного в житті робітника.

Мета роботи полягає у дослідженні загальнодержавного та локального виміру специфіки конструювання ідеології радянського робітництва в період 1960-х – на початку 1980-х років.

Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**:

1. Охарактеризувати особливості продукування владної ідеології, використовуючи приклади текстів, які стосувались питання робітництва у відповідний період;
2. Визначити основні напрямки ідеологічної політики влади стосовно робітників на загальнодержавному рівні;
3. Дослідити локальні особливості продукування та функціонування ідеології щодо робітників в промисловому мономісті Краматорськ.

Об'єктом дослідження є радянська ідеологія періоду пізнього соціалізму (за Юрчаком).

Предметом дослідження є загальнодержавний та локальний ідеологічний дискурс радянського робітництва.

В основі **методологічної бази** дослідження – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу і метод критичного аналізу джерел. Окрім цього вкрай важливим для нас була теорія дискурс-аналізу Ернесто Лакло та Шанталь Муфф, а також теорія критичного дискурс-аналізу Нормана Феркло. В першому розділі ми детальніше розглянемо, яка концептуальна різниця між двома концепціями авторів. Варто зауважити, що дискурс-аналіз все ще знаходиться «на роздоріжжі» між теорією та методом в академічному колі.¹

¹ Рябчук А., Хурцидзе Т. Застосування дискурс-аналізу в сучасних соціальних дослідженнях. Наукові записки НаУКМА. Соціологія. 2023. Т. 6. С. 8.

Однак це не може відмінити той інтерпретативний потенціал, який відкриває для нас дискурс-аналіз при роботі з джерелами.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1960-х – початком 1980-х. Вибір нижньої межі продиктований початком економічних реформ та спроби модернізації радянської промисловості та його робітників. Вибір верхньої межі продиктований згортанням діючої за правління Леоніда Брежнєва економічної та ідеологічної політики та початком нового курсу державних реформ. Олексій Юрчак іменує цей проміжок «періодом пізнього соціалізму», коли загалом громадяни СРСР толерували існуючу радянську систему. А ззовні вона здавалась ще більш стійкою.²

Історіографія дослідження

Оскільки робота одночасно працює з декількома сферами історії Радянського Союзу (ідеології та історії робітництва та виробництва), нам варто враховувати різні за сферою дослідницьких інтересів праці. Почнемо з досліджень, які працюють з питанням ідеології у відповідних хронологічних межах. Для нас центральною роботою стала монографія Олексія Юрчака про останнє радянське покоління,³ яка є прикладом успішного синтезу історичного контексту та постструктуралістських теорій та підходів. Якщо казати за українську історіографію, то основною працею можна вважати монографію Юрія Каганова «Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія» (2019 р.),⁴ якій менш характерне теоретичне різноманіття. Однак робота має велику джерельну базу і широкий контекст, який був необхідний для нас.

Окремо варто виділити ряд робіт, які працюють з економічною історією СРСР, без яких важко дослідити таку соціальну групу, як робітники. Серед

² Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва, 2014. С. 36

³ Див. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. – 664с.

⁴ Див. Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. – 432 с.

таких робіт нами було виділено монографії Юрія Бокарева,⁵ Миколи Митрохіна,⁶ а також колективну монографію «Економічна історія України» (2011).⁷

Окремо варто виділити дослідження, які працюють з досвідом радянських робітників. Льюїс Сігельбаум вказує, що на теперішній час існує певна недостача досліджень, які вивчали б історію радянських робітників у другій половині ХХ століття.⁸ Зауважимо, що в українській історіографії дійсно відчувається нестача великих досліджень з історії робітництва, які б працювали в хронологічних межах пізнього соціалізму. Хоча такі роби присутні у вітчизняній історіографії, коли мова йде про довоєнний період. Одразу можна згадати монографію Романа Любавського «Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років» (2016 р.)⁹ Ця робота активно залучалась нами в минулорічній курсовій роботі, коли ми працювали з досвідом взаємодії влади і крामаторських робітників в період 1930-их років.

Втім звичайно, що ця тематика має своє представлення в академічному дискурсі різними дослідниками, які працюють з різними сферами досвіду радянського робітництва в 1960-х – на початку 1980-х років. І чийі праці стали нам у нагоді. Варто також зазначити, що для більшої частини роботи нам було важливо сфокусуватись на історії робітників промислових мономіст таких, як Краматорськ. Напевно, однією з найбільш актуальних робіт в українській історіографії є колективна монографія «Праця, виснаження та успіх:

⁵ Див. Бокарев Ю. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970-1980-е годы. Москва : Наука, 2007. С. 318

⁶ Див. Митрохин Н. Очерки советской экономической политики в 1965-1989 годах. Москва : Новое литературное обозрение, 2023. – 504 с.

⁷ Див. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т. – С. 457 – 495.

⁸ Сігельбаум Л. Зачарування й розчарування: радянський робітничий клас у західній історіографії. Спільне. URL: <https://commons.com.ua/uk/zacharuvannya-j-rozcharuvannya-radyanskij-robotnichij-klas-u-zahidnij-istoriografii/#footnote-65> (дата звернення: 20.04.2024).

⁹ Див. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років. Харків.: Раритети України, 2016. — 226 с.

промислові мономіста Донбасу» (2018 р.).¹⁰ Автори якої в широкому категоріальному та хронологічному параметрах розповідають про життя робітників мономіст українського промислового регіону. Втім, варто зауважити, що ця праця фокусується переважно на соціальних, а не символічних практиках радянської влади та робітників. Для репрезентації досвіду робітників промислових мономіст важливим є принцип патерналізму. Саме тому для нас була праця Максима Лебського «Рабочий класс СССР. Жизнь в условиях промышленного патернализма» (пер. Робочий клас СРСР. Життя в умовах промислового патерналізму) (2021 р.) .¹¹ У ній розлого досліджено феномен промислового патерналізму в житті робітників у брежнєвську епоху.

Оскільки наша робота фокусується на питаннях ідеології та символічної дійсності радянського робітника, то нам було важливо опрацювати релевантну цьому фокусу історіографію. Однак варто констатувати, що загалом історики робітництва воліють продовжувати працювати переважно в галузі соціальної історії. Льюїс Сігельбаум зазначав, що в академічних колах оборювались перспективи синтезу лінгвістичного повороту в історії робітництва, але це не дало якогось реального результату.¹² Втім, українська історіографія має окремі публікації, в яких дослідники працюють саме з символічним світом робітників. Наприклад, такою є стаття Ксенії Кузіної «Культ праці гірника у 1950–60-ті рр. на прикладі Донбасу» (2020 р.).¹³ Іншим прикладом може слугувати стаття Олени Остапчук «Символічне у професійному дискурсі пізньорадянського машинобудівника»

¹⁰ Див. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко та ін, за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. - 244 с.

¹¹ Див. Лебский М. Рабочий класс СССР. Жизнь в условиях промышленного патернализма. Москва : Горизонталь, 2021. 250 с.

¹² Сігельбаум Л. Зачарування й розчарування: радянський робітничий клас у західній історіографії. Спільне. URL: <https://commons.com.ua/uk/zacharuvannya-j-rozcharuvannya-radyanskij-robotnichij-klas-u-zahidnij-istoriografii/#footnote-65> (дата звернення: 20.04.2024).

¹³ Див. Ксенія Кузіна. Культ праці гірника у 1950–60-ті рр. на прикладі Донбасу. Historians.in.ua Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2713-kseniya-kuzina-kult-pratsi-girnika-u-1950-60-ti-rr-na-prikladi-donbasu> (дата звернення: 20.04.2024).

(2020 р.).¹⁴ Варто сказати, що окремі питання символічного в житті робітника розглядається в загаданій колективній монографії про мономіста Донбасу.

Ми вважаємо за необхідне згадати, що в сучасній українській гуманітаристиці існує міждисциплінарний проєкт Donbas Studies, який має на меті поєднати різні методи дослідження специфіки досвіду Донбасу. Власне, цей проєкт стимулює до співпраці істориків, антропологів, культурологів, філософів, митців до більш тісної співпраці.¹⁵ І відзначимо той, факт, що деякі з вищезазначених нами робіт також є контрибьюторами цього міждисциплінарного проєкту.¹⁶

Ми також бажали б доєднати наше дослідження до дискурсу Donbas Studies. По-перше, щоб зайвий раз легітимізувати такі міждисциплінарні дослідницькі проєкти в академічному середовищі. По-друге, написання цієї роботи було детерміновано також бажанням розширити межі історичної генеалогії актуальних ідеологічних питань, які актуалізувались для мешканців цього регіону вже в період новітньої історії України та постіндустріальної ринкової економіки.

Джерельна база

В основу дослідження були покладені різні за своєю суттю та типологією джерела. Для перших двох розділів основними позиціями були праці радянських соціологів, філософів та методистів. Адже саме їм було делеговано розробити і апробувати нові підходи соціальної та символічної організації життя радянських робітників.

В основі третього розділу перш за все покладено аналіз місцевої краматорської періодики – газети «Краматорська правда». На той момент це була основна газета міста, яка була друкованим виданням місцевого комітету

¹⁴ Див. Остапчук О. Символічне у професійному дискурсі пізньорадянського машинобудівника. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2020. Т. 3. С. 49–53.

¹⁵ Про проєкт - Донбаські Студії. *Донбаські Студії*.
URL: <https://donbasstudies.org/about/> (дата звернення: 15.05.2024).

¹⁶ Книги Archive - Донбаські Студії. *Донбаські Студії*.
URL: <https://donbasstudies.org/book/> (дата звернення: 15.05.2024).

партії.¹⁷ Як зазначає Юрій Каганов, преса залишалась у СРСР одним з найпопулярніших засобів масової інформації.¹⁸ І, що важливо, в тогочасному СРСР залишається тенденція активної комунікації читача з видавництвом.¹⁹ Це дає змогу нам говорити не тільки про позицію влади, але і позицію краматорських робітників в межах того дискурсу, який ми аналізуємо.

Окрім періодики важливими також джерелами стали інші місцеві медіа, в яких репрезентується «робітничий Краматорськ». Серед таких путівники містом, ілюстративні видання, художня література.

Додатково, було використано записане нами дослідницьке інтерв'ю з бухгалтеркою профспілки Старокраматорського машинобудівного заводу. В інтерв'ю було зроблено акцент на спогадах про головні офіційні свята в символічному календарі робітника та їх проведення. Окремо також був задіяний документальний короткометражний документальний фільм Пьотра Армяновського «На сході» (2015 р.).

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, літератури та додатків. У першому розділі на основі наших джерел, теоретичних праць та історіографії розглянуто особливості ідеологічного дискурсу який продукується владою в пізньорадянський період. В другому розділі докладно розглянуто, якими універсальними значеннями влада наповнює образ нового радянського робітника. В третьому розділі проаналізовано локальні особливості існування ідеології робітництва в середовищі промислового мономіста та стратегій самоідентифікації краматорських робітників в символічному просторі держави та світу.

¹⁷ Краматорська правда. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-2748> (дата звернення: 16.05.2024).

¹⁸ Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. С. 141

¹⁹ Там само. С. 152

Розділ 1. Дискурс радянської ідеології в брежнєвську епоху

Починати наше дослідження доречно з представлення певних тенденцій функціонування офіційної радянської ідеології в брежнєвську епоху «розвинутого соціалізму». Перш за все, мова піде про різного роду ідеологічні тексти – як вони продукувались та впорядковувались в «радянському». Франклін Анкерсміт стверджував, що історична інтерпретація описує структуру минулого, але не стверджує, що ця структура існувала в реальній дійсності.²⁰ Схожого хочемо досягнути і ми, говорячи про стан радянської ідеології. Наш аналіз буде базуватись на синтезі праць інших дослідників та власних спостережень довкола текстів, які були створені для того, щоб визначати дійсність в питаннях, пов'язаних з радянським робітництвом.

Як зазначалось у вступі до цієї роботи, важливим інструментом для аналізу будетеорія дискурсу та його аналізу. Ми намагаємось поєднувати теоретичні напрацювання постструктуралістів Ернесто Лакло і Шанталь Муфф з теорією критичного дискурс-аналізу Нормана Феркло. У першу чергу, під цим синтезом ми маємо на увазі наступне. З одного боку, ми слідуємо за Феркло в його твердженні, що дискурс одночасно конституює соціальну реальність і конституюється сам іншими соціальними вимірами, що суперечить концепції Шанталь і Муфф.²¹ З іншого боку, напрацювання Шанталь і Муфф, на нашу думку, дає нам досить влучне теоретичне уявлення про сам дискурс та як він організований. Мова тут про центральні категорії теорії, через які ми можемо описати процес впорядкування сенсів в рамках дискурсу: вузлові точки, головні знаки та міфи.²²

Зауважимо, що українська історіографія має успішні кейси використання зазначеної теорії в дослідженнях, які займаються вивченням особливостей

²⁰ Анкерсміт Ф. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва: Прогрес-традиция, 2003. С.120

²¹ Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. Discourse Analysis as Theory and Method. SAGE Publications, 2002. P. 61

²² Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. Discourse Analysis as Theory and Method. SAGE Publications, 2002 P. 50

продукування значень в дискурсі радянської ідеології для окремих соціальних груп в середині держави. Прикладом є стаття Нані Гогохії «Праця, навчання та дозвілля у житті дитини в УРСР (1929–1939)» (2011), де авторка, послуговуючись теорією Лакло і Муффа, намагається показати фіксацію мережі значень в дискурсі дитини в період раннього сталінізму.²³ Подібне зробимо і ми в наступному розділі, розглянувши детально головні «вузлові точки» значень дискурсу робітництва періоду «розвинутого соціалізму», які намагалася встановити радянська влада.

Норман Феркло пропонує дослідникові три рівні аналізу, коли той працює з дискурсом: дискурсивна практика, текст, соціальна практика.²⁴ Тож ми спробуємо також викласти наші спостереження в цих трьох площинах. На нашу думку, варто почати з характеристики порядку дискурсу радянської ідеології в період правління Брежнєва. Під «порядком дискурсу» ми маємо на увазі конфігурацію дискурсивних практик та жанрів в межах дискурсу певного соціального поля чи інституції.²⁵ Якщо опрацьовувати корпус текстів, які продукувались радянською владою стосовно тих чи інших ідеологічних питань в післясталінську епоху, то в певний момент виникає відчуття, що всі ці тексти були написані однією людиною або якоюсь нейромережою з досить обмеженими алгоритмами. Йдеться про те, що мова ідеологічного дискурсу періоду від 1960-их до початку 1980-их років є вкрай однаковою.

Антрополог Олексій Юрчак зазначає, що мова «авторитетного дискурсу» невпинно нормалізувалась на всіх лінгвістичних рівнях, а також ставала все більш громіздкою через постійну реплікацію та нашарування авторами текстів сталих мовленнєвих конструкцій.²⁶ Цьому передувало те, що у радянській влади зникла можливість бути поза або над ідеологічним дискурсом. Перш за

²³ Гогохія Н. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини в УРСР (1929–1939). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2011. № 20. С.255

²⁴ Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications, 2002. P. 81

²⁵ Ibid. P. 67

²⁶ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. С. 92

все це пов'язано зі смертю та подальшою критикою Сталіна, який на правах єдиного носія істини мав можливість публічно давати коментарі стосовно ідеологічних меседжів.²⁷ Після цього, автори ідеологічних текстів, які могли обіймати різні посади в державних і партійних інституціях, перебували в позиції ретрансляторів, які лише відтворюють абстрактну норму ідеологічної мови шляхом постійного покликання на існуючі тексти.²⁸

Тепер екстраполюємо тези Юрчака на контекст, який пропонує специфіка наших джерел. І в основу подальшого викладу матеріалу цього розділу ми хотіли б закласти певну метафору, яка має розкривати суть наших власних узагальнень про стан ідеологічного дискурсу у пізньорадянський час. Право на це нам, як історикам, дає Френсіс Анкерсміт і його твердження, що найкращий історичний наратив – це найбільш метафоричний наратив.²⁹ Ми спробуємо представити принцип конфігурації ідеологічних текстів в СРСР, які мають стверджувати одну і ту саму дійсність стосовно радянського робітництва, у вигляді альтернативної системи небесних тіл. При створенні цієї моделі ми спираємось на контекст, отриманий з інших досліджень, та на власному аналізі джерел, які продукувались інститутами влади в СРСР. Звичайно, щоб наш метафоричний наратив працював, нам необхідно зробити редукцію в наших уявленнях стосовно речей, про які далі піде мова.

Для того, щоб інтерпретація виглядала доконаною і систематизованою, варто визначити її онтологічні моделі.³⁰ Уявімо альтернативну системну небесних тіл в радянській ідеологічній галактиці. У нашому випадку, тілу відповідає текст чи комплекс текстів. Всі тіла мають своє гравітаційне поле. Про гравітацію нам необхідно пам'ятати декілька речей. По-перше, сила гравітації залежить від маси тіла. В нашому випадку, у маса тіла (тексту)

²⁷ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. С. 108

²⁸ Там же. С. 109

²⁹ Анкерсмит Ф. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва : Прогресс-традиция, 2003. С.127

³⁰ Там само. С. 125

визначається соціальною структурою влади в тогочасному Радянському Союзі. У цьому твердженні ми апелюємо до Феркло, який наголошує, що соціальна структура насправді впливає на дискурсивні практики.³¹ Гравітація має дві важливі для нас характеристики. По-перше, вона є здатністю тіл притягуватись одне до одного. Згадуючи особливості радянської ідеологічних текстів брежневського періоду, ми говоримо про їх особливу інтертекстуальність. При чому сила, з якою небесні тіла (тексти) притягуються, як ми з'ясували, залежить від їх маси (місця у владній ієрархії). По-друге, згідно з відомою усім теорією відносності Ейнштейна, гравітація має здатність змінювати простір та час. Тут мова про здатність тексту, як дискурсивного явища, конституювати соціальну дійсність.

Визначивши онтологічні принципи функціонування нашої метафоричного нарративу, перейдемо до його безпосереднього опису. Перше небесне тіло в нашій системі – це палаюча п'ятикутна зірка під назвою «ленінізм-марксизм». Ми свідомо міняємо класичний порядок цього терміну тому що насправді того, що визначається «ленінізмом» в ідеологічній системі значно більше. Тож корпус текстів Леніна і Маркса є центральним небесним тілом в нашій системі. У межах його гравітаційного поля обертаються всі інші небесні тіла.

«Ленінська лінія» є єдиним істинним знанням про світ. Тільки на основі цього знання можна легітимізувати своє власне право на існування у владному дискурсі.³² Кожна праця має бути підкріплена «фундаментальною» цитатою Леніна і Маркса на самому її початку. Наприклад, на першій сторінці вступу роботи «Социальная характеристика совесткого рабочего» (1980) одразу вказано цитату Леніна про важливість робітничого класу в житті країни.³³ Ту ж саму картину ми бачимо і в іншому виданні під назвою «Повышение

³¹ Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications, 2002. P. 80

³² Yurchak A. *Bodies of Lenin: The Hidden Science of Communist Sovereignty. Representations*. 2015. № 129. P. 134

³³ Мигас Б. *Социальная характеристика советского рабочего*. Минск : БГУ, 1980. С. 3

социальной активности рабочего класса» (1973).³⁴ Хоча автори цього підручника пішли значно далі з кількістю покликань на перших сторінках на праці Леніна та Маркса³⁵

Таким чином, «ленінсько-марксистські» тексти є тією зіркою, яка не тільки утримує довкола себе інші планети (тексти), а і як єдине джерело світла, що зумовлює їх існування апіорі. Не дарма головний тогочасний партійний ідеолог ЦК КПРС при редагуванні офіційних текстів мав під рукою цілу картотеку цитат з робіт Леніна для того, аби аргументувати життєздатність будь-якої тези в тексті.³⁶

Далі довкола цієї п'ятикутної зірки «марксизму-ленінізму» обертається по своїй орбіті планета під назвою «Матеріали КПРС». Саме комуністична партія Радянського Союзу, а не її лідер була носієм «ленінської правди».³⁷ Це прямо видно в одному зі згаданих нами джерел, коли одразу після цитати Леніна іде ремарка: «КПСС неизменно руководствуется в своей деятельности ленинским пониманием творческого характера социализма».³⁸ Тож саме черговий текст з'їзду КПРС та інші документи, які продукує найвища партійна еліта є основним нашим умовним небесним тілом, яке обертається довкола зірки. У цього тексту, як і у планет, є свій цикл обертання по своїй орбіті, якому в реальності відповідає п'ятирічний план. У партійних текстах формуються основні ідеологічні положення на цей цикл, чия гравітаційна сила буде розповсюджуватись на всі небесні тіла, які обертаються довкола цієї планети.

Які тексти обертаються довкола «Матеріалів КПРС»? Планета має довкола себе сателіти штучні та природні. Поняття «сателіт» тут має подвійне семантичне значення. Перше значення пряме, тобто воно позначає небесні

³⁴ Земцов А. Повышение социальной активности рабочего класса. Ростов-на-Дону, 1975. С. 3

³⁵ Там само. С. 4

³⁶ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. С. 122

³⁷ Yurchak A. Bodies of Lenin: The Hidden Science of Communist Sovereignty. *Representations*. 2015. № 129. P. 135

³⁸ Земцов А. Повышение социальной активности рабочего класса. Ростов-на-Дону, 1975. С. 3

тіла, які обертаються довкола планети. Друге значення приходить з дискурсу інформаційних технологій і відбиває реальне призначення цих текстів в порядку ідеологічного дискурсу. Під поняттям «сателіт» мається на увазі додатковий сайт або інша інформаційна платформа, яка існує лише для того, щоб просувати матеріали основного сайту. Іншими словами, його основна мета – повністю окупувати інформаційний простір інформацією з основного сайту.³⁹ Саме цю функцію виконує безліч текстів, які продукуються радянськими інституціями в супровід «Матеріалам ЦК КПРС». Діалектичний зв'язок між «Матеріалами з'їзду» та її сателітами часто навіть прямо артикульований. Наприклад, в ході пошуку та опрацювання джерел ми натрапили на ряд регіональних публікацій, які входять до серії видань під назвою «Выполняем решения XXIV съезда КПСС»⁴⁰.

Тож таких сателітів довкола партійних текстів безліч. Це книжкові видання безпосереднього видавництва ЦК КПРС⁴¹, соціологічні дослідження⁴², роботи з марксистсько-ленінської філософії,⁴³ освітні методички,⁴⁴ методички для пропагандистів,⁴⁵ передовиця газети «Правда». Стосовно останньої Олексій Юрчак зазначає, що зміст передовиці «Правди» прямо визначався партійними функціонерами та мав передавати ті ж самі загальноідеологічні тези.⁴⁶ Останнє є релевантним і для регіональної газети «Краматорська правда». У нашій минулорічній курсовій роботі в аналізі структури цього періодичного видання ми показували, що перша сторінка

³⁹ What is a satellite site? | Web Development Space. *Web Development Space*. URL: <https://web-development.space/articles/marketing/what-is-a-satellite-site/> (дата звернення: 27.03.2024).

⁴⁰ Див. Крамаской Н. Воспитание активности. Донецк : Донбас, 1975. 117 с.

⁴¹ Див. Смирнов В. Социальная активность советских рабочих. Москва : Политиздат, 1979. 207 с.

⁴² Див. Гелюта А. Социальный облик рабочего-интеллигента. Москва : Мысль, 1977. 183 с.

⁴³ Див. Иовчук М. Духовный мир советского рабочего. Москва : Мысль, 1972. 439 с.

⁴⁴ Див. Джружкова А. Изучение роли трудящихся в экономической и политической жизни общества. Ленинград, 1976. 127 с.

⁴⁵ Див. Колесніков Д. Сурмачі прийдешнього. Донецьк : Добас, 1972. 96 с.

⁴⁶ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. С. 139

майже завжди наповнена офіційними заявами партійних лідерів СРСР.⁴⁷ Тож в наступному розділі ми також будемо залучати і це джерело.

І якщо навіть просто ще раз подивитись на назви робіт, які ми щойно вказали в покликаннях, ми вже можемо наочно побачити суть явища нормалізації ідеологічного дискурсу. Працюючи надалі з цими джерелами аби показати, як радянська влада намагається максимально звузити простір значень в дискурсі робітника в різних сферах життя.

Останній наш дослідницький коментар стосовно порядку ідеологічно дискурсу в СРСР стосуватиметься його локального виміру. Раніше ми не дарма вказали, що довкола «Матеріалів з'їду КППС» обертаються штучні та природні сателіти. До останніх ми відносимо ідеологічні тексти локального значення. Уявімо, що наша планета «Матеріали КППС» – це альтернативна версія Юпітера, тобто планети-газового гіганту, який щільно наповнений купою порожніх знаків. «Порожні знаки» за термінологією Лакло і Муфф – це знаки, які самі по собі не несуть якогось значення, поки їх не поєднати з іншими знаками, утворивши ланцюжок сенсів.⁴⁸ Власне цим процесом поєднання і займаються тексти-сателіти.

При цьому стверджуємо, що лише в текстах локального значення, як і на природньому сателіті Юпітера «Європа», можуть бути присутні ознаки життя. Мається на увазі, що лише в них, ми як дослідники, можемо наочно побачити, як місцеві ідеологічні функціонери намагаються заповнити значеннями пусті означники в ідеологічному дискурсі робітництва, такі як: «науково-технічна революція», «культурно-технічний рівень», «соціальна активність», «почуття господаря» та інші поняття, які ми будемо розглядати в наступних частинах роботи.

На рівні мови ця «ознака життя» спостерігається зміною модальності в текстах. За Норманом Феркло, модальність – це рівень приналежності автора

⁴⁷ Борутя А. Краматорське робітництво початку 1930-х рр. динаміка взаємодії з владою (за матеріалами місцевої преси): Курсова робота. Київ. С. 12

⁴⁸ Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. Discourse Analysis as Theory and Method. SAGE Publications, 2002. С. 50

до тексту, що також є ознакою соціальних відносин між автором, реципієнтом та формою організації знання.⁴⁹ Обрана модальність безпосередньо впливає на дискурсивне конструювання не лише системи соціальних відносин, але і системи знань і значень.⁵⁰ Більшість проаналізованих нами текстів написані в суто в істинній модальності. Істинна модальність беззаперечна і категорична, що виражає авторитет мовця і разом з тим його дистанцію від того, про що він говорить.⁵¹ У локальних текстах, які продукуються місцевими акторами офіційного ідеологічного дискурсу, ми бачимо іншу ситуацію. Тут з'являється суб'єктивна модальність «Я» і «Ми».

Підбиваючи підсумки, ми б хотіли зробити останнє важливе зауваження, яке одночасно стосується і того, що було вже сказано, і того що буде сказано далі в роботі. Ми спробували дати певну характеристику ідеологічному дискурсу та його порядку, вдаючись при цьому до дещо метафоричного наративізму. Ми намагались показати великий інтертекстуальний зв'язок між дискурсивними практиками радянської ідеологічної політики, що є наслідком загальної гіпернормалізації практик та мови дискурсу. Можливо, може скластись враження, що сама концепція порядку дискурсу і зокрема наша версія представлення порядку радянського ідеологічного дискурсу є за своєю суттю сталою структурою. Однак це не так. Порядок дискурсу має мінливість, бо кожна нова комунікативна подія (новий текст) може його змінювати, використовуючи значення та жанри по-новому або імпортуючи їх з інших порядків.⁵² Так само, і природній супутник планети Земля, Місяць, впливає своєю гравітацією на процеси основної її поверхні, поверхні океану. У дискурсивному і соціальному розумінні порядок дискурсу – це завжди потенційно конфліктний простір.⁵³

⁴⁹ Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications, 2002. P. 84

⁵⁰ Ibid. P. 84

⁵¹ Ibid. P. 84

⁵² Ibid. P.72

⁵³ Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications, 2002. P. 84

Говорячи про наш кейс, ми припускаємо, що на локальному рівні робітничого регіону чи міста ідеологам доведеться залучати інші дискурси, аби заповнити пустоту значення в знаках, які конституює для робітників центральна влада. Тим самим, створюючи зміни в ідеологічному дискурсі краматорського робітництва та його порядку. Самі ці процеси ми спробуємо далі дослідити.

Розділ 2. Розвинутому соціалізму – розвинутий робітник

2.1 Соціально-економічний контекст пізнього соціалізму.

У ході дослідження відповідного корпусу джерел нам не зустрічався подібний лозунг, який зазначено в назві цього розділу. Проте, на нашу думку, ця фраза передає головний сенс, який встановлюється в дискурсі радянського робітника в цей період. Якщо в першій частині розділу ми більше послуговувались теорією Нормана Феркло, то тут звернемося більше до Лакло і Муффа, зокрема і їхньої концепції конструювання ідентичності. Вони стверджують, що Людина (у нашому випадку – робітник) є центральним означником, довкола якого релятивно вибудовується ланцюг еквівалентних значень, який визначає, чому вона тотожна і не тотожна.⁵⁴ Тож, у цій частині дослідження на основі заявлених вище джерел ми спробуємо дослідити, які значення вибудовувались довкола радянського робітника в тогочасній офіційній ідеології.

Окремо зауважимо, що наш аналіз в багатьох аспектах виглядає схожим на марксистський принцип «базису та надбудови», де ядром всіх явищ є економіка. А ідеологія є частиною надбудови, яка детермінована економічними умовами і є механізмом, який формує ставлення людей до умов існування.⁵⁵ Це пов'язано з тим, що робітництво першочергово є економічною групою і сама радянська влада розглядає робітника як одиницю виробництва. Це можна прослідкувати у текстах, де пафосні фрази про провідну роль робітника в радянському суспільстві у наступних реченнях зводяться до економічних показників ефективності виробничої діяльності робітника.⁵⁶

Тож, аби зрозуміти генеалогію певних значень в дискурсі радянського робітництва, треба досліджувати соціально-економічний контекст епохи. Втім, що важливо також зазначити, що у брежнєвській епосі влада в методах

⁵⁴ Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications, 2002. P. 43-44

⁵⁵ Марксизм і гуманізм. Вперед. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/11/17/althusser-marxisme-et-humanisme/> (дата звернення: 18.04.2024).

⁵⁶ Мигас Б. Социальная характеристика советского рабочего. Минск, 1980. С. 3

економічного реформування зберігає принцип впровадження змін лише в неекономічних факторах. Тобто, партійні діячі вірили, що позитивних змін можна досягнути не економічними, а ідеологічними методами, в тому числі, змінивши значення в дискурсі робітника.⁵⁷ Тим самим, по суті, сама радянська влада порушувала марксистський постулат про базис та надбудову. До цього ми повернемося ще пізніше.

Ми розпочнемо зі становища радянського робітництва та соціального та ідеологічного контексту, в якому він перебував. Робітничий клас в брежнєвський період продовжував визначатись як провідна соціальна група в Радянському Союзі. Перш за все, про це неодноразово проголошується в текстах з'їздів КПРС, їх можна побачити в матеріалах з'їздів КПРС, зокрема і промовах самого Леоніда Брежнєва.⁵⁸

Статистичні дані віддзеркалювали цю тезу. Кількість тих, кого влада ідентифікувала як «робітник» збільшувалась і складала 60% населення.⁵⁹ Хоча варто відмітити, що це зростання стало майже мізерним продовж 1970-их років.⁶⁰ При цьому, частка працівників промисловості та будівництва протягом 1960 – 1980-их років збільшилась з 32% до 39% від загальної кількості робітників.⁶¹

Якщо говорити про Українську РСР, то головними осередками робітничого населення залишалися Донецька та Ворошиловградська (сучасна Луганська) області, куди постійно прибувала робоча сила.⁶² Цей період для робітників промисловості Донбасу характеризується дійсним зростанням рівня життя. Вони мали найвищі в УРСР, при цьому заробітна плата постійно

⁵⁷ Zweynert J. 'Developed Socialism' and Soviet Economic Thought in the 1970s and Early '80s. *Russian History*. 2014. P. 368

⁵⁸ Материалы XXIV съезда КПСС. Москва, 1971. С. 97

⁵⁹ Васильева Э. и др. Динамика населения СССР 1960-1980 гг. Москва : „Финансы и статистика", 1985. С. 124

⁶⁰ Там само. С. 124

⁶¹ Там само. С. 142

⁶² Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т. Т.2. 2011. С. 458

зростала.⁶³ Вони були більш захищеними від дефіциту.⁶⁴ І, як і багато інших мешканців СРСР, вони мали низку соціальних гарантій та віру, що таке життя буде завжди.⁶⁵

Втім у тих людей, хто обіймав високі посади в профільних міністерствах та комітетах, було інше бачення соціально-економічної дійсності. Ключові події та тенденції, які формуватимуть офіційний ідеологічний дискурс стосовно робітників упродовж брежневського періоду, мали місце у 1960-их роках. Глобальною проблемою було все більше відставання в економічному та технологічному розвитку від капіталістичних країн. У виробництві відмічався спад рівня ефективності та якості виробництва та впровадження нових технологій.⁶⁶ Також, проблемою була не відповідна кваліфікація робітників та не ефективна організація праці на виробництві.⁶⁷

Вирішення цих питань мала сформулювати теорія «науково-технічної революції» (далі НТР). Термін «НТР» був офіційно введений в описану нами раніше систему ідеологічних текстів з моменту XXII з'їзду (1961),⁶⁸ Ключовим питанням НТР було підвищення ефективності промисловості за рахунок використання сучасних методів автоматизації виробництва, використання альтернативної енергії, нових видів сировини та збереження ресурсів.⁶⁹ Однак теорія НТР визначала також і соціальні питання, зокрема і питання бажаної сутності робітництва як соціальної групи. З 1960-их років починають виходити тексти, які в діалектичному зв'язку з теорією НТР мають на меті визначити не тільки нові значення в дискурсі «розвинутого робітника», але і нову соціальну стратифікацію всередині робітництва.⁷⁰ Як зазначають дослідники, НТР була

⁶³ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т. Т.2. 2011. С. 493

⁶⁴ Там само. 493

⁶⁵ Там само. 495

⁶⁶ Митрохин Н. Очерки советской экономической политики в 1965–1989 годах. Москва, 2023. С. 80

⁶⁷ Там само. С. 80

⁶⁸ Бокарев Ю. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970-1980-е годы. Москва, 2007. С. 119

⁶⁹ Там само С. 120

⁷⁰ Бокарев Ю. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970-1980-е годы. Москва, 2007. С. 122

радше декларативним, а не прикладним проектом, над яким працювала велика кількість економістів, філософів та соціологів протягом 1960-их років.⁷¹ Це дає нам можливість розглядати НТР як ідеологічний дискурсивний концепт.

Тут варто окремо зупинитись на залученості радянських соціологів в творення ідеологічного дискурсу в пізньорадянський час. І чому саме їх праці є центральними в цьому розділі. Як зазначає Юрій Каганов, соціологія не тільки легітимізувала себе, але і стала дуже модною дисципліною в СРСР починаючи з 1960-х років.⁷² Можна сказати, що соціологічні дослідження виконували одразу дві функції у підтримці ідеологічної політики. Вони мали визначити ефективність того, як працюють окремі елементи цієї політики.⁷³ А також, що більш важливо, на нашу думку, вони мали легітимізувати ті, чи інші твердження, які влада конститує. І насправді така важлива роль діячів соціальних наук на службі у влади вписує радянський досвід в ширші рамки епохи модерну. Американський філософ Аласдер Макінтайр в своїй класичній монографії «Після чесноти: Дослідження з теорії моралі» (1981 р.) вивчає домінуючі характери (соціальні ролі) в модерному суспільстві, в межах яких діють індивіди. Одним з таких є характер експерта-управлінця. Для Макінтайра модерна віра в експертизу є схожа на модерну віру в Бога. В якій головним є віра в ілюзію влади, яка нам не належить та її права на істинність.⁷⁴ Державні управлінці намагаються виправдати свої претензії на владу через апеляцію до своєї наукової компетенції в області соціального управління.⁷⁵ Олександр Івашина, аналізуючи роботу Макінтайра, що задача людини, яка діє в межах характеру експерта, створити на основі емпіричних даних умови, в яких люди не відчуватимуть межі між реальним життям та фікцією.⁷⁶ Тож ми

⁷¹ Бокарев Ю. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970-1980-е годы. Москва, 2007. С. 121

⁷² Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. С. 133

⁷³ Там само. С. 133

⁷⁴ Макінтайр А. Після чесноти. Київ, 2002. С. 162

⁷⁵ Там само. С. 130

⁷⁶ Івашина О. Людина культури. Віртуальна читальня освітніх матеріалів. URL: <https://subjectum.eu/culture/ivashina/9.html> (дата звернення: 26.04.2024).

вважаємо, що ріст популярності соціологів в продукуванні ідеологічних текстів на тему робітництва пов'язаний зі збільшенням ролі експерта в модерному існуванні влади.

Тут варто повернутись до теорії Лакло і Муфф і згадати їхню теорію міфу. Під міфом ми маємо розуміти певну конфігурацію значень, яка одночасно спотворено репрезентує реальність, а з іншого боку, певним чином конститує її, встановлюючи необхідний горизонт для дій суб'єктів.⁷⁷ Головна функція міфу – це організувати соціальний простір.⁷⁸ Дослідники наводять приклад, як міф «країна» уможливорює існування таких понять, як «національна політика». А також простір для артикуляції політикам різних значень стосовно цього поняття.⁷⁹ У якомусь сенсі це резонує з концепцією міфу Мірчі Еліаде про роль міфу в контексті пам'яті, де він так само бачиться детермінантом і структуруючим чинником дій людини в теперішньому.⁸⁰

Таку ж саму ситуацію ми маємо і в нашому випадку. «Наукова-технічна революція» - це радянський міф, який, з одного боку, намагається репрезентувати наявну соціально-економічну дійсність. А з іншого боку, міф «НТР» з 1960-их років уможливорює фіксації нових значень, в тому числі і в дискурсі робітника. Саме тому, в проаналізованих нами текстах більшість тверджень про те, яким має бути сучасний робітник, супроводжується фразою «обумовлюється НТР». Наприклад: *«Одним из важнейших социальных последствий нарастающих темпов научно-технического прогресса является быстрый рост слоя высококвалифицированных рабочих»*.⁸¹ Інший приклад: *«Правда следует отметить, что в условиях развитого социализма и НТР общекультурные качества в структуре понятие «культурно-технический уровень» рабочего все большее значение...»*.⁸²

⁷⁷ Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. Discourse Analysis as Theory and Method. SAGE Publications, 2002. P. 39-40

⁷⁸ Ibid. P. 50

⁷⁹ Ibid. P. 40

⁸⁰ Юрчук Ю. Незнання як зворотний бік політики пам'яті.

URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/yurchuk-politics-of-memory/> (дата звернення: 18.04.2024).

⁸¹ Гелюта А. Социальный облик рабочего-интеллигента. Москва, 1977. С. 72

⁸² Мигас Б. Социальная характеристика советского рабочего. Минск, 1980. С. 3

У другій цитаті бачимо, що до «НТР» додався ще і «розвинутий соціалізм». Коротко оглянемо генеалогію цього конструкту, бо в наших текстах він виконує ті ж самі функції міфу у процесі фіксації значень в дискурсі робітника, що і «НТР». то «розвинутий соціалізм» закріпився в ідеологічному дискурсі після XXIV з'їзду (1971). Насправді ж, ті соціальні-економічні проблеми, про які ми говорили раніше, нікуди не зникали, система потребувала реформ відповідно до нових світових економічних реалій, які зокрема зазначались раніше в теорії НТР. Як зазначається в статті історика економіки Йохіма Цвейнерта, концепт «розвинутого соціалізму» був компромісним рішенням радянської влади, щоб приборкати реформаторські інтенції всередині СРСР та ззовні в країнах соцтабору.⁸³ І при цьому захистити ідеологічне ядро режиму, а саме: монополію держави на власність та централізовану планове ведення господарства.⁸⁴ Нагадаємо, що в 1960-их роках країни соцтабору у Східній Європі, на відміну від СРСР, дійсно намагались реформувати методи ведення господарства. Тут варто згадати про спроби впровадження ринкових економічних стимулів та надання більшої автономності виробництвам та їхнім робітникам у веденні господарчої діяльності. Такі поступки відбувались, наприклад, і в Чехословаччині, і в Югославії.⁸⁵ Подібне відбувається і в Угорщині наприкінці 1950 – початку 1960-х років. З того моменту, як методи виробництва і споживання ускладнились на стільки, що подальша обробка всіх потоків інформації та прийняття рішень вже не можлива без децентралізованої влади виробництв.⁸⁶ Споглядаючи ці реформи, деякі радянські економісти-шістдесятники, як от Овсій Ліберман почали екстраполювати ці ідеї і на сам Радянський Союз.⁸⁷

⁸³ Zweynert J. 'Developed Socialism' and Soviet Economic Thought in the 1970s and Early '80s. *Russian History*. 2014. P. 362

⁸⁴ Ibid P. 362

⁸⁵ Дмитрий Травин. Между социализмом и капитализмом: реформаторы-68 в поисках оптимального пути. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2008/4/mezhdu-soczializmom-i-kapitalizmom-reformatory-68-v-poiskah-optimalnogo-puti.html> (дата звернення: 18.04.2024).

⁸⁶ Корнаи Я. Дефицит. Москва, 1990. С. 587 – 588.

⁸⁷ Там само.

Однак, як вже зазначалось, для влади «об'єктивні» економічні закони планової економіки мали залишатись без змін. Саме тому в ідеї «розвинутого соціалізму» влада вкотре переводить фокус з об'єктивних чинників на суб'єктивні, наголошуючи на важливості «духовно-ідеологічних» чинників в економіці. І це в свою чергу змінювало діалектичний зв'язок між базисом та надбудовою.⁸⁸ І саме про ці «духовно-ідеологічні» чинники, які екстраполювались також і на уявлення про те, яким має бути радянський робітник ми і поговоримо.

Тепер ми пропонуємо рухатись до самих джерел і щільного опису цього набору фіксованих владою характеристик робітника. Важливо розпочати аналіз з самого поняття «робітничий клас», яке в СРСР слугувало на позначені такої соціальної групи, як робітництво. Здобувши перемогу в 1917 році, більшовики вважали за необхідне створити суспільство, яке буде поділено на класи, відповідно до марксистської теорії. Однак після революції вони отримали досить таки хаотичне диференційоване суспільство, яке не відповідало марксистським параметрам.⁸⁹ Це змушувало владу витворювати необхідні для їхніх уявлень класи.⁹⁰ Мова йшла про кількісні та якісні характеристики, які мали належати класам в СРСР. Якщо говорити про кількісні показники, то витворення необхідного кількісного співвідношення між класами, займалась статистична галузь 1920-их років.⁹¹ Це було вкрай важливим, адже на момент революції робітничий клас, провідний клас згідно з марксистською ідеологією, складав лише 1/6 всього населення в країні.⁹² Продукуються і конкретні «об'єктивні» якісні характеристики представників робочого або іншого класу, про що ми детальніше поговоримо далі в цьому розділі. І тому слідом за сучасними істориками ми сприймаємо «клас», як

⁸⁸ Zweynert J. 'Developed Socialism' and Soviet Economic Thought in the 1970s and Early '80s. *Russian History*. 2014. P. 368

⁸⁹ Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века, 2011. С. 41-42

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. С. 45

⁹² Friedrich C. J. *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge, 1956. С. 220-221

певний набір репрезентацій в просторі. Разом з цим «клас» є набором дискурсивних заяв про навколишній світ, які мають на меті впорядкувати його відповідно до своїх категорій.⁹³ Чи відповідали радянські робітники класовим характеристикам, розмірковує в своїй статті Льюїс Сігельбаум. Разом з іншими істориками, він констатує, що радянське робітництво в соціальній дійсності не були тією єдиною спільнотою, яка б відповідала декларативним заявам з боку влади про себе.⁹⁴

Наступним варто зазначити, в яких «правильних» категоріях радянська ідеологія пропонує описувати робітника. У попередній частині ми вже згадували ці поняття, коли говорили про пусті означники, якими наповнені ідеологічні тексти в Радянському Союзі в той час. Проаналізовані джерела пропонують нам наступні терміни, які мають позначати той «список вимог», який влада висуває до робітника: «соціальна активність», «культурно-технічний рівень», «соціальний вигляд», «соціальна характеристика». Подібним чином, розглянемо, які означники пропонуються для того, аби правильно описувати тогочасного робітника в цілому.

У джерелах ми можемо зустріти такими термінами, як «робітник-інтелігент», «робітник нового типу», «виробник нового типу». Ці поняття діалектично пов'язані з міфами «НТР» та «розвинутого соціалізму», про що ми раніше говорили. Всі вони мали ретранслювати основний меседж влади про певного роду просвітницький проєкт універсальної людини. Термін «робітник-інтелігент» був запропонований ще в 1969 році в праці «Научно-техническая революция и общественный прогресс» саме як іманентне явище НТР, яке позначає докорінні зміни в структурі робітництва.⁹⁵ Однак, як зазначає історик Юрій Бокарев факти, які надаються в цій роботі для підтвердження змін в

⁹³ Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною, 2005 С. 264

⁹⁴ Сігельбаум Л. Зачарування й розчарування: радянський робітничий клас у західній історіографії. Спільне. URL: <https://commons.com.ua/uk/zacharuvannya-j-rozcharuvannya-radyanskij-robotnichij-klas-u-zahidnij-istoriografiji/#footnote-65> (дата звернення: 20.04.2024).

⁹⁵ Бокарев Ю. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970-1980-е годы. Москва, 2007. С. 122

середині робітничої спільноти є надмірно абсолютизованими і були бажанням видати бажане за дійсне.⁹⁶

У наших джерелах ми також бачимо, що тогочасний «робітник-інтелігент» – це закономірне явище, яке є наслідком науково-технічної політики, яку реалізує КПРС і напрям якої був закладений ще Леніним.⁹⁷ Термін «робітник нового типу» зустрічається в більш пізньому джерелі «Социальная характеристика советского рабочего» на противагу «робітнику-інтелігенту» (1980).⁹⁸ Автор цієї роботи нарікає, що поняття «робітник-інтелігент» не репрезентує всіх важливих «загальносоціальних рис радянського робітника». А концентрує увагу лише на залежності рівня загального розвитку робітника з технологічним розвитком виробництва, на якому він працює.⁹⁹ Насправді, ця робота не пропонує нових сенсів в у концепті «робітника нового типу», не виходячи за рамки залежності якостей робітника від умов науково-технічної революції.¹⁰⁰

2.2 Професійна сфера

Тепер детальніше проаналізуємо, які конкретні якості повинен мати тогочасний радянський робітник. Логічним буде дотриматись запропонованої нами системи циркуляції ідеологічних текстів і розпочати з партійних текстів чи праць/промов .

Зокрема, маємо цитату генерального секретаря КПРС, яка містить одразу декілька важливих маркерів.. Брежнєв, говорячи про сучасного радянського робітника в своїй промові 1972 року, зазначав наступне:

«Передовой рабочий сегодня – это человек, обладающий глубокими знаниями, широким культурным кругозором, сознательным и творческим отношением к труду, он чувствует себя хозяином производства, человеком, ответственным за все, что происходит в нашем обществе. Такой рабочий политически активен, он нетерпим к расхлябанности и безответственности, к любым недостаткам в организации производства. Он

⁹⁶ Бокарев Ю. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970-1980-е годы. Москва, 2007. С. 122

⁹⁷ Гелюта А. Социальный облик рабочего-интеллигента. Москва, 1977. С. 66

⁹⁸ Мигас Б. Социальная характеристика советского рабочего. Минск, 1980. С. 116

⁹⁹ Там само. С. 117

¹⁰⁰ Там само. С. 118

непримиримый враг всякого мещанства, любых пережитков прошлого в сознании и поведении людей.».¹⁰¹

У цій цитаті намічені всі три координатних осі, в яких радянська влада конструювала образ радянського робітника. Аби виділити їх пропонуємо взяти за основу працю «Социальная активность советских рабочих» (1979 р.), бо в ній автором запропонована впорядкована структура критеріїв, яким має відповідати тогочасний радянський робітник. Тим паче, що ця публікація видана видавництвом «Политиздат» (органом ЦК КПРС), що забезпечує впевненість в точній референції до бачення «згори».

Отже, правильну «соціальну активність» робітника радянська влада пропонує розглядати в трьох параметрах у відповідній пріоритетності: «трудовому», «суспільно-політичному», «духовно-культурному».¹⁰² Ці три категорії фігурують по суті в усіх проаналізованих нами роботах. Це пов'язано в першу чергу з тим, що радянська ідеологія намагається бути тотальною і охоплювати всі сфери життя громадян. А також у випадку з робітництвом це також витікає з пошуку способів покращити економіку не економічними, а ідеологічними методами.

Тепер ми пропонуємо детальніше розглянути кожен з трьох сфер. З одного боку, трудова сфера здається має найбільш фіксовані та очевидні значення, себто все має зводитись до того, аби робітник був максимально ефективний на виробництві. Такий висновок можна зробити з визначених категорій «трудової активності»: робітник на робочому місці має бути дисциплінованим, виконувати норми виробітку, мати професійну освіту, економити ресурси, слідкувати за якістю продукції, допомагати колегам та брати участь в соціалістичних змаганнях.¹⁰³ Втім, неодноразово згадані нами соціально-економічні реалії брежнєвської епохи зміщують акценти.

Показовим моментом є, наприклад, переоцінка постатей радянських «правильних» робітників на кшталт Олексія Стаханова. У згаданій роботі

¹⁰¹ Цит. за: Смирнов В. Социальная активность советских рабочих. Москва, С.10

¹⁰² Там само. С. 28

¹⁰³ Смирнов В. Социальная активность советских рабочих. Москва, 1979. С. 206

«Социальный облик рабочего-интеллекта» зазначається, що зараз ці робітники були б обмеженими в своїх можливостях, не дивлячись на їхній ентузіазм та талант, адже вони не мали професійної освіти, без якої робітник не може бути дійсно ефективним на виробництві.¹⁰⁴

Загалом, професійна освіта стає наріжним каменем в житті робітника в брежнєвську епоху. Це зафіксовано в матеріалах XXIV з'їзду, де говориться, що професійна освіта і культура робітника є обов'язковою умовою успішної праці.¹⁰⁵ Основним місцем, де робітник має здобути загальні «культурні» знання і спеціалізовані виробничі, стає технікум, зростання популярності якого звичайно, що зумовлюється фактом НТР та розвинутого соціалізму.¹⁰⁶ Втім, в праці «Духовный мир советского рабочего» (1972 р.) ми також зустрічаємо думку про те, що не всім робітникам необхідно мати спеціалізовану технічну освіту. У першу чергу, вона необхідна для тих, хто збирається працювати зі складним сучасними устаткуванням. Поряд із тим допускається, що певний відсоток робітників будуть мати низький рівень освіти і виконувати «допоміжну роботу».¹⁰⁷

Загалом варто зазначити, що підхід до стратифікації робітників за їхніми трудовими якостями змінюється. Раніше це був радикальний антагонізм між умовними «ударниками праці» та різного роду «шкідниками виробництва», які ставали «цапом-відбувайлом» щодо всіх проблем на виробництві.¹⁰⁸ У брежнєвський період ми бачимо, що драматичний антагонізм поступається беземоційній статистиці. Часто процес стратифікації відбувається за принципом градації робітників з «найвищими» та «найнижчими» показниками.¹⁰⁹ У проаналізованих нами роботах часто можна зустріти поділ робітників на групи: «робітники першого типу», «робітники другого типу» і

¹⁰⁴ Гелюта А. Социальный облик рабочего-интеллекта. Москва : Мысль, 1977. С.89

¹⁰⁵ Цит. за: Иовчук М. Духовный мир советского рабочего. Москва, 1972. С. 118

¹⁰⁶ Иовчук М. Духовный мир советского рабочего. Москва, 1972. С. 115-116

¹⁰⁷ Там само. С. 118

¹⁰⁸ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки, 2002. С. 234

¹⁰⁹ Смирнов В. Социальная активность советских рабочих. Москва, 1979. С. 145

так далі. Іноді на позначення груп «більш правильних» та «менш правильних» робітників використовуються не цифри, а літери, проте принцип диференціації залишається той самий.¹¹⁰ Умовні «перші» мають вищий рівень освіти, йдуть на роботу заради «долучення до творчого виробничого процесу», а не заробітку вони більше пропонують раціоналізаторських «творчих» рішень. У свою чергу, умовні «другі», «треті» тощо мають гірші показники.¹¹¹

Хочеться окремо також звернути увагу на такий вимозі до сучасного робітника, як «творчий підхід на виробництві». У згаданій праці «Духовный мир советского рабочего» зустрічаємо термін «технічна творчість», який вживається також як характеристика тогочасного робітника.¹¹² Тепер хорошому робітникові мало пропонувати раціоналізаторські рішення на підприємстві, тепер він має також займатись експериментальною та науковою діяльністю.¹¹³ Підсумовуючи, головний поворот у визначенні трудових якостей робітника полягає в тому, що йому вже мало бути просто хорошою робочою силою і виконувати норми, він має бути тепер таким собі «operarius sapiens» (робітником розумним). На прикладі досвіду Краматорська можна побачити, як в місцевих ЗМІ постійно виходили публікації, які мали популяризувати експериментальну, раціоналізаторську діяльність робітників.¹¹⁴ І, що цікаво в більш ранніх публікаціях 1966 року можна побачити акцент на тому, що розуміння важливості НТР та раціоналізаторської роботи краматорські робітники перейняли саме у московських та ленінградських робітників.¹¹⁵ Це вочевидь мало підкреслювати лідируючу роль російського пролетаріату в реалізації будь-яких революцій. Окремо виходили публікації, які пафосно возвеличували окремих робітників місцевих виробництв, чия професійна

¹¹⁰ Іовчук М. Духовний мир своетского рабочего. Москва, 1972. С. 309

¹¹¹ Смирнов В. Социальная активность советских рабочих. Москва, 1979. С. 145 С. 145-147.

¹¹² Іовчук М. Духовний мир своетского рабочего. Москва, 1972. С. 273

¹¹³ Іовчук М. Духовний мир своетского рабочего. Москва, 1972. С. 273

¹¹⁴ «Краматорская правда» 1966. № 4 9 січня. С.1. Аналогічно: «Краматорская правда» 1973. №43 10 квітня С. 3; «Краматорская правда» 1978. №113 23 вересня С. 1; «Краматорская правда» 1984. №51 1 травня. С.1

¹¹⁵ «Краматорская правда» 1966. № 4 9 січня. С.1

діяльність підпадала під критерії «творчої роботи».¹¹⁶ Також часто виходили публікації про промислові та наукові інновації в країні та світі.¹¹⁷ Для того аби краматорські машинобудівники розуміли важливість творені постійного прогресу на робочому місці. Цю ключову думку мали розуміти і ті, хто невдовзі мав стати цими робітниками. Саме на цьому акцентують увагу розробники методів викладання в школі матеріалу, присвяченого розуміння ролі робітника в радянському суспільстві.¹¹⁸

Продовжуючи тему освіти, варто загадати про проблему, яка викликала необхідність в продукуванні іншого топосу. Покликаючись на статистичні дані в 1970-их роках, ми бачимо тенденцію, що притік нових кадрів дуже низький¹¹⁹. Дослідник радянського робітництва Льюїс Сігельбаум стверджує, що сама теорія НТР та її активна популяризація маргіналізувала робітника в його ж очах, через акцент на автоматизації виробництва. І мало хто з робітників хотів бачити своїх дітей працівниками виробництв.¹²⁰ Окрім цього радянські освітні методисти констатували, що учні старших класів, яким скоро доведеться обирати професію, не усвідомлювали на скільки важливим є роль робітника в суспільстві.¹²¹ Так само не розуміли вони реальної суті робітничих професій та принципів функціонування виробництв.¹²² Саме тому, були впроваджені на постійній основі екскурсії заводами та зустрічі з передовими робітниками в школі.¹²³

¹¹⁶ «Краматорская правда» 1966. № 2 5 січня. С.1. Аналогічно: «Краматорская правда» 1966. № 34 9 березня. С.3; «Краматорская правда» 1973. № 9 20 січня. С.1; «Краматорская правда» 1978. № 7 14 січня. С.3

¹¹⁷ : «Краматорская правда» 1973. №43 10 квітня С. 3; Аналогічно: «Краматорская правда» 1966. № 6 14 січня. С.3

¹¹⁸ Джружкова А. Изучение роли трудящихся в экономической и политической жизни общества. Ленинград, 1976. С. 100-101

¹¹⁹ Васильева Э. и др. Динамика населения СССР 1960-1980 гг. Москва : „Финансы и статистика", 1985. С. 124

¹²⁰ Сігельбаум Л. Зачарування й розчарування: радянський робітничий клас у західній історіографії. Спільне. URL: <https://commons.com.ua/uk/zacharuvannya-j-rozcharuvannya-radyanskij-robotnichij-klas-u-zahidnij-istoriografiyi/#footnote-65> (дата звернення: 20.04.2024).

¹²¹ Джружкова А. Изучение роли трудящихся в экономической и политической жизни общества. Ленинград, 1976. С. 77

¹²² Там само. С. 112

¹²³ Там само. С. 106

При цьому, в одному з соціологічних досліджень, націлених на дослідження мотивації молодих радянських громадян йти працювати на виробництво, зазначається, що молодими кадрами в першу чергу рухає жага до публічного визнання їх роботи та результатів цієї роботи.¹²⁴ Поряд з тим, радянська влада, вирішуючи проблему дефіциту нових кадрів, діяла стандартним методами, видаючи бажане за дійсне. Вона вдалась до конституювання дійсності дискурсивними практиками. У 1970-их роках в радянських ідеологічних текстах з'являється топос «зміни поколінь», передачі досвіду молодшому поколінню.¹²⁵ Тим самим, влада також наголошувала на тому, що «наставництво» також є важливою рисою радянського робітника.¹²⁶

2.3 Політична сфера

Тепер звернемо увагу на «політичне» в житті робітника, або ж «суспільно-політичне», якщо послуговуватись мовою джерел. Як ми з'ясували раніше, професійні якості сучасного робітника, які визначала влада, зумовлювались змінами в суспільстві внаслідок, які принесла НТР. Коли ми говоримо про політичне в житті робітника, тут важливіше брати до уваги риторику довкола міфу «розвинутого соціалізму». Як вже зазначалось, у цей період фундаментальні тези Маркса і Леніна і далі домінують у заявах тогочасної КПРС та її лідера Леоніда Брежнєва. Всі вони зазначали про те, що лише робітництво є єдиною силою в суспільстві, здатною привести його до комунізму.¹²⁷

Окрім цього, постулюються і менш глобальні функції робітника в суспільно-політичному просторі. Неодноразово цитована праця «Социальная характеристика советского рабочего» зазначає, що політична сфера в житті робітника включає в себе набагато менше, ніж трудова, лише три пункти:

¹²⁴ Агафонов А. Гордое имя – рабочий. Алмата, 1977. С. 38 - 39

¹²⁵ Мигас Б. Социальная характеристика советского рабочего. Минск, 1980. С. 104-

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Земцов А. Повышение социальной активности рабочего класса. Ростов-на-Дону, 1975. С. 4

участь в управлінні виробництвом, виконання доручень партії і залучення в діяльність її інституцій.¹²⁸ Окрім цього, в іншому джерелі, ми знаходимо також специфічні обов'язки прикладного характеру, які маркуються, як «суспільно-політичні»: подолання різниці між фізичною та інтелектуальною працею, а також подолання різниці між містом і селом.¹²⁹ Вочевидь, ці обов'язки походять не з ідеалістичного уявлення про «робітничий клас» в Радянському Союзі, а з реальних тогочасних проблем брежнєвської епохи. Про першу проблему нестачі нових освічених кадрів ми вже задували вище.

Також до «суспільно-політичної» сфери життя робітника відносилось таке питання, як «участь в управлінні виробництвом». Якщо виконання директив партії та залученість в її структури була вже базовим політичним обов'язком робітника, то ця складова, на нашу думку, є продуктом цього «розвинутого» погляду на робітника.

Зауважимо, що варто бути обережним в інтерпретаціях фрази «участь в управлінні виробництвом». Наша теза полягає в тому, що відбуваються зміни саме на мовленнєвому рівні, себто ідеологічному. Якщо ми подивмось на це питання з точки зору соціальних практик, то по суті мало, що змінювалось. Адже, як і раніше під участю в управлінні виробництвом, розумілися наступні практики: контроль за якістю товарів, висування та застосування ініціатив робітників стосовно організації робочого процесу, участь в обговоренні п'ятирічного плану тощо.¹³⁰

Проте на дискурсивному рівні можемо побачити зрушення. Можемо спостерігати нового роду пафос довкола теми участі робітника в житті виробництва після XXIV з'їзду КПРС. Про це говорить уже згаданий випуск серії ідеологічних текстів під назвою «Виконуємо рішення XXIV з'їзду КПРС» (1971) серед яких є окрема публікація про «почуття господаря». Саме довкола цього поняття акумулюються тези про участь робітника в житті виробництва.

¹²⁸ Гелюта А. Социальный облик рабочего-интеллекта. Москва, 1977. С.206

¹²⁹ Джружкова А. Изучение роли трудящихся в экономической и политической жизни общества. Ленинград, 1976. С. 112

¹³⁰ Гелюта А. Социальный облик рабочего-интеллекта. Москва, 1977. С.161

Довкола цього означника вибудовуються наступні значення. Відчуття гордості за завод, на якому ти працюєш та розуміння величі його здобутків і трудових здобутків робітника.¹³¹ Також це відчуття «трудового піднесення», яке має мобілізувати нові трудові резерви.¹³²

На нашу думку, акцентування цього «почуття господаря», в першу чергу, пов'язано з пошуком нових форм стимулювання мотивації робітників на робочому місці. Це видно з контексту, в якому вони поміщаються. У роботі «Духовный мир советского рабочего» після артикуляцій довкола «почуття гордості» одразу йде абзац про програму покращення умов праці.¹³³ На нашу думку, «почуття господаря» є своєрідною альтернативою підходів до нових способів мотивації працівників виробництва в таких країнах, як Югославія та Чехословаччина, де впроваджувались ринкові механізми стимулювання праці робітників. Як зазначалось раніше, програма «розвинутого соціалізму» була способом безпечної апропріації реформаторських ідей, які здебільшого приходили з соціалістичних країн Центрально-Східної Європи.¹³⁴ Саме тому, радянська влада в пошуках мотивації робітників могла запропонувати лише сублімоване «почуття господаря».

2.4 «Духовна сфера»

Нарешті, проаналізуємо третю виокремлену ідеологією сферу життя робітника – «сферу духовної культури і побуту». Важливо розуміти, що така увага питанням «духовного» чи «культурного» в житті робітника виходять зі згаданої віри в те, що змін в суспільно-економічному житті держави можна досягти через ідеологію. У нашому питанні це проявляється в заявах про те, що рівень ефективності виробництва на пряму залежить від його «культурного рівня».¹³⁵ Таке саме твердження ми маємо і про залежність якості виробництва

¹³¹ Гордое имя рабочий С. 32-33

¹³² Попов В. Виховуємо почуття господаря. Донецьк, 1972. С. 6

¹³³ Иовчук М. Духовный мир советского рабочего. Москва, 1972. С. 270

¹³⁴ Zweynert J. 'Developed Socialism' and Soviet Economic Thought in the 1970s and Early '80s. Russian History. 2014. P. 360

¹³⁵ Мигас Б. Социальная характеристика советского рабочего. Минск, 1980. С. 8

від моральності робітника.¹³⁶ Також говорячи про питання культури в житті робітника, маємо пам'ятати те, що в СРСР державна влада, як мінімум, намагалась проникати в усі сфери життя громадянина. У тому числі і в питаннях того, чим їй займатись у вільний час. Для цього, зокрема, було впроваджено таке явище, як соціальне планування. Воно, як і економічне планування, мало чітко визначати основні цілі, які мають бути досягнені радянською державою задля розвитку «духовного життя» його мешканців.¹³⁷ У межах цього плану мали бути визначені конкретні дії, направлені на засвоєння робітниками «надбань світової і вітчизняної духовної культури».¹³⁸ Також, мали чітко визначатись форми залучення робітників до вироблення і споживання продуктів освіти і культури.¹³⁹

Почнемо з того, що визначимо, що радянська влада має на увазі під поняттям «духовна культура». У цій частині тексту ми орієнтуватимемось на працю «Духовный мир советского рабочего», адже ця праця дуже докладно працює саме з цією категорією. Багато, що про «духовну культуру» ми дізнаємось зі вступу. Поняття «духовна культура» включає в себе широкий спектр речей: від питань моралі до перегляду телебачення або ж від наукової діяльності до фізичної культури.¹⁴⁰

Першою розкриємо тему моралі. І є два реєстри, в яких влада говорить про робітника і мораль. З одного боку, ми знову маємо пафосні тези з покликанням на праці Леніна про те, що саме робітничий клас є головним моральним взірцем в радянському суспільстві.¹⁴¹ Разом із тим зазначається, що сама мораль радянського суспільства за своїм походженням є пролетарською.¹⁴² Володимир Магун, згадуючи тезу Ганни Арендт про радянське суспільство як «суспільство праці», підкреслює, що праця в

¹³⁶ Іовчук М. Духовный мир советского рабочего. Москва, 1972. С. 316

¹³⁷ Іовчук М. Духовный мир советского рабочего. Москва, 1972. С. 412

¹³⁸ Там само С. 413

¹³⁹ Там само С. 413

¹⁴⁰ Там само С. 45

¹⁴¹ Іовчук М. Духовный мир советского рабочего. Москва, 1972. С. 302

¹⁴² Там само С. 304

радянській ідеології була однією з центральних «священних» цінностей.¹⁴³ Також він зазначає, що до кінця 1980-их років одним з головних моральних імперативів робітника було працювати за ідейним переконанням, а не через матеріальну вигоду.¹⁴⁴ Ці тези ми часто знаходимо в наших джерелах.¹⁴⁵ І, що цікаво, радянські соціологи роблять вже очевидну для нас кореляцію між мотивами праці та освітою робітника.¹⁴⁶

Втім далі після обмовки, що мораль в радянському суспільстві все ще має класові відмінності, значення в середині робітничої моралі зводяться переважно до його дисциплінованості на робочому місці.¹⁴⁷ По суті, в дискурсі радянського робітника поняття «мораль» і «дисципліна» ототожнюються і поєднуються в поняття «моральна відповідальність» на робочому місці.¹⁴⁸ Олександра Оберландер доводить, що в 1970-их рр. тренд на велику увагу до питань моральності робітника з явним акцентом на його дисципліну пов'язаний з низьким рівнем субординації на робочому місці.¹⁴⁹ Часто, в цьому була не тільки вина самих робітників, а й особливостей організації трудового процесу в умовах планової радянської економіки, коли робітники часто сиділи без діла, чекаючи на необхідні ресурси.¹⁵⁰

Іншим чинником відсутності сумлінного ставлення до робочого часу є радянський консюмеризм, який з'являється в брежнєвський період. Попри факт дефіциту товарів споживання, більшість робітників саме в той час стають власниками: квартир, машин, побутової техніки та інших атрибутів модерного життя.¹⁵¹ Про те, що діапазон споживацьких опцій у радянських робітників

¹⁴³ Magun V. Labor Culture. Russian Culture at the Crossroads. 2018. P. 280

¹⁴⁴ Magun V. Labor Culture. Russian Culture at the Crossroads. 2018. P. 280

¹⁴⁵ Иовчук М. Духовный мир советского рабочего. Москва, 1972. С.

¹⁴⁶ Там само. С. 308

¹⁴⁷ Там само. С. 304-305

¹⁴⁸ Там само. С. 315

¹⁴⁹ Oberländer A. Cushy Work, Backbreaking Leisure: Late Soviet Work Ethics Reconsidered. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2017. P. 570

¹⁵⁰ Oberländer A. Cushy Work, Backbreaking Leisure: Late Soviet Work Ethics Reconsidered. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2017. P. 574

¹⁵¹ Oberländer A. Cushy Work, Backbreaking Leisure: Late Soviet Work Ethics Reconsidered. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2017. P. 571

значно збільшився свідчать листи, які надсилали краматорські робітники до редакції «Краматорської Правди». Тепер скарги місцевих робітників не обмежувались наріканням на якість продуктів харчування та їх постачанням, як це було в 1930-ті роки.¹⁵² Ми бачимо, як в рубриці «Нам пишуть» постійно з'являються скарги про поведінку на дорозі автомобілістів,¹⁵³ якість обслуговування в магазинах одягу та взуття,¹⁵⁴ перукарнях.¹⁵⁵ Окремий ряд проблем викликало життя в отриманих новозбудованих квартирах.¹⁵⁶ Разом з тим, часто шлях отримання всіх нових благ, по-перше, вимагав від робітників нехтувати своїм робочим часом, аби встигнути отримати бажану річ в місцях її збуту.¹⁵⁷ Цю проблему також видно і в наших джерелах. Так в одному з випусків було опубліковано лист, в якому нарікалось, що мешканці промислового міста в силу робочого графіку не встигають відвідати магазини, які закриваються о 17 годині.¹⁵⁸ Окрім цього часто офіційна праця і надбання матеріальних благ не були пов'язаними поняттями в розумінні робітників, бо часто їх придбання було неформальною соціальною стратегією.¹⁵⁹

Тим не менш звичайно, що не тільки «система» змушувала робітника відходити від моральних імперативів. Самі робітники також свідомо вели себе «аморально». У праці «Духовний мир советского рабочего» згадані десять «смертних гріхів» робітника, тобто тих, що визначаються, як основні. Серед них: пияцтво, прогули, байдуже ставлення до праці, кар'єризм, жадібність, пихатість, неповага до людей, грубість, порушення дисципліни, хуліганство.¹⁶⁰

¹⁵² Борутя А. Краматорське робітництво початку 1930-х рр. динаміка взаємодії з владою (за матеріалами місцевої преси): Курсова робота. Київ. С. 38

¹⁵³ «Краматорская правда» 1966. №10 23 січня С. 1. Аналогічно: «Краматорская правда» 1966. №115 26 вересня С. 2

¹⁵⁴ «Краматорская правда» 1966. №14 2 лютого С. 3

¹⁵⁵ Там само. С.3

¹⁵⁶ «Краматорская правда» 1978. №3 5 січня С. 3

¹⁵⁷ Oberländer A. Cushy Work, Backbreaking Leisure: Late Soviet Work Ethics Reconsidered. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2017. P. 579

¹⁵⁸ «Краматорская правда» 1966. №10 23 січня С. 3

¹⁵⁹ Oberländer A. Cushy Work, Backbreaking Leisure: Late Soviet Work Ethics Reconsidered. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2017. P. 581

¹⁶⁰ Иовчук М. Духовний мир советского рабочего. Москва, 1972. С. 328

Ми бачимо, що тут поєднані категорії, як трудової етики так і загальнолюдської. Якщо казати про досвід краматорських робітників, то в місцевій «Правді» час від час виходили матеріали під рубрикою «На теми морали», в яких на конкретних локальних прикладах висвітлювались хороші або погані вчинки місцевих робітників на виробництві та поза ним.¹⁶¹ Варто сказати, що тематика алкоголізму була вочевидь найбільш болючою темою, бо про це виходили також окремі статі.¹⁶²

Стосовно вільного часу і споживання продуктів культури радянськими робітниками, то тут радянська влада, як сувора мати, вимагає від свого робітника-відмінника займатись самоосвітою. У владному баченні, в житті тогочасного радянського робітника сфера вільного часу мала все більше заповнюватись освітніми ініціативами.¹⁶³ Освіта так само, як і в трудовому житті робітника мала бути наріжним каменем, який зумовлює сутність вільного часу. Цікаво, що окрім залежності від рівня освіти робітника, причиною диференціації культурних смаків бачилась достатня або недостатня «естетизація виробничого і побутового середовища робітника».¹⁶⁴ Також, що цікаво, сама партія констатує в тексті XXIV зїзду, що важливим фактором рівня художньої культури робітника є його матеріальний достаток.¹⁶⁵ На нашу думку, це може також вказувати на споживацький поворот в цей час. Такі заяви вказують на те, що мистецтво для радянської людини також стає елементом споживання, навіть на думку партійної валди.

Автор монографії «Socialist Fun: Youth, Consumption, and State-Sponsored Popular Culture in the Soviet Union, 1945-1970» (2016) Гліб Ципурський стверджує, що радянська культура післясталінської епохи представляла собою особливий тип масової культури, яка намагалась бути альтернативою

¹⁶¹ «Краматорская правда» 1968. №44 9 квітня С. 4

¹⁶² «Краматорская правда» 1973. № 5 січня С. 1. Аналогічно: «Краматорская правда» 1978. №117 28 вересня С. 4; «Краматорская правда» 1984. №118 2 жовтня С. 4

¹⁶³ Там само. С. 404

¹⁶⁴ Йовчук М. Духовний мир своетского рабочего. Москва, 1972. С. 342

¹⁶⁵ Там само. С. 342

«західній». Радянська масова культура, з одного боку, як і личить масовій культурі, намагалась задовільняти запит мас на розваги, а з іншого, часто її зміст та форма визначалась «згори».¹⁶⁶ Радянські мешканці, в тому числі і робітники, під егідою державних інституцій мали бути співтворцями цієї культури на локальному рівні – в межах клубу чи палацу культури.¹⁶⁷ У нашому джерелі ми також бачимо, що від робітників очікувалось не тільки споживання, але і участь в «художній самодіяльності».¹⁶⁸ В одному з номерів «Краматорської Правди» зазначалось, що Палац Культури НКМЗ – це третій дім для робітника (другим визначався завод).¹⁶⁹ Також творча самодіяльність місцевих робітників, репрезентувалась в міських путівниках та ілюстративних виданнях.¹⁷⁰

Втім хрущовсько-брежнєвська епоха – це час, коли радянська масова культура переживає значний розрив між необхідністю задовільнити споживацькі преференції громадян задля отримання прибутків та ідеологічними директивами влади.¹⁷¹ Цей розрив вдало показує Юрій Каганов. У його монографії 2019 року наведено безліч прикладів того, як місцеві керівники кінотеатрів або клубів обирали показувати зарубіжні розвальні фільми на противагу суто пропагандистським радянським кінострічкам.¹⁷² А все справа в тому, що керівникам установ потрібно було виконувати не тільки згаданий соціальний план, але і економічний, який змушував культурні інституції бути комерціалізованими.¹⁷³

¹⁶⁶ Tsipursky G. *Socialist Fun: Youth, Consumption, and State-Sponsored Popular Culture in the Soviet Union, 1945-1970*. University of Pittsburgh Press, 2016. P. 5-6

¹⁶⁷ Ibid. P. 23-24

¹⁶⁸ Йовчук М. *Духовний мир своетского рабочего*. Москва, 1972. С. 343

¹⁶⁹ «Краматорская правда» 1978. №113 23 вересня С. 4

¹⁷⁰ Див. Додаток 1

¹⁷¹ Tsipursky G. *Socialist Fun: Youth, Consumption, and State-Sponsored Popular Culture in the Soviet Union, 1945-1970*. University of Pittsburgh Press, 2016. P. 9

¹⁷² Каганов Ю. О. *Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019. С. 273

¹⁷³ Каганов Ю. О. *Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019. С. 270

Повертаючись до нашого джерела, ми можемо побачити ту ж саму тенденцію, що робітники схильні обирати масовий розважальний продукт хоч і «дружніх», однак іноземних держав, який визначається автором як предмет «низького художнього рівня».¹⁷⁴ Від «розвинутого робітника» очікується, що він буде читати твори російських, радянських та іноземних класиків,¹⁷⁵ слухати класичну музику¹⁷⁶ та дивитись «високохудожні» кінострічки, на кшталт «Нюрнберзького процесу».¹⁷⁷

Останнім, що також цікаво розглянути – це місце телебачення в сфері дозвілля робітника. Телевізор в побуті радянської людини в брежнєвську епоху ставав все більш поширеним явищем.¹⁷⁸ Водночас, з нашого аналізу постає, що сам телевізор в ідеологічній риторичі був певним конфліктним явищем. З одного боку, телевізор стає важливим означником цього міфу, який вказує не тільки на добробут радянського суспільства, але і на розвиток радянського технологічного виробництва.¹⁷⁹ В ідеологічному дискурсі робітника з його центральним міфом про науково-технічну революцію та неперервний розвиток суспільства це має ще більшу вагу. Однак, з іншого боку, як показано в нашому джерелі, телебачення створює напругу з іншими сферами культури, істотно «перетягуючи на себе ковдру» вільного часу в житті робітника.¹⁸⁰ Мирослава Смольницька в своєму дослідженні підтверджує реальність цієї напруги. Вона констатує, що стратегії проведення вільного часу радянським населенням з поширенням телевізорів змінюються.¹⁸¹ Втім ця тенденція «амортизується» авторами через зазначення на просвітницькій функції телебачення.¹⁸² А тому

¹⁷⁴ Иовчук М. Духовний мир своетского рабочего. Москва, 1972. С.

¹⁷⁵ Там само. С. 339

¹⁷⁶ Там само. С. 348

¹⁷⁷ Там само. С. 339

¹⁷⁸ Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. С. 210

¹⁷⁹ Там само. С. 211

¹⁸⁰ Иовчук М. Духовний мир своетского рабочего. Москва, 1972. С.368

¹⁸¹ Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси. Київ, 2022. С. 196

¹⁸² Иовчук М. Духовний мир своетского рабочего. Москва, 1972. С.368

телевізор визначався в першу чергу, як засіб більш легкого доступу до знань, які мав отримувати громадянин у вільний від роботи час.

Підсумовуючи цей розділ, хочемо наголосити на наступному. Ми представили той комплекс дискурсивних заяв про радянського робітника і його навколишній світ, які в досліджуваний період продукувала влада. На нашу думку, головним сенсоутворюючим чинником цих тверджень була віра влади в те, що досягти бажаного рівня економіки, а за цим і комунізму, можна досягти саме ідеологічним шляхом. Міфи «розвинутого соціалізму» та «НТР» продукував амбівалентні твердження про робітника і дійсність. З одного боку, влада каже робітникові: «Подивись, якого прогресу ми досягли, наскільки ти і світ навколо тебе стали розвинутими». А з іншого боку, вона стверджує, що, на жаль, цього поки-що цього недостатньо для досягнення повної утопії (комунізму). І, що робітникові треба себе ще вдосконалити через ряд фіксованих владою практик, де головними є процес освіти: технічної, політичної, духовної.

Розділ 3. Робітник та ідеологія в промисловому мономісті

3.1 Промислове мономісто: соціальне та символічне. Теоретична концепція та приклад Краматорська.

У цій частині нашого дослідження ми сфокусуємось на тому, яких форм та особливостей набуває ідеологія, яка продукується на локальному рівні промислового мономіста. Чому це є важливим і продуктивним фокусом? Існує декілька важливих причин. Почнемо з більш теоретичних, пов'язаних феноменом міста в модерну добу. Як зазначає Ярослава Верменич, місто є первинним соціальним простором, який виконує одразу декілька важливих функцій в житті людини: життєзабезпечення, духовно-інтегративну, статусно-диференціюючу, владно-регулюючу, охоронну.¹⁸³ Поряд з тим, у сучасній гуманітаристиці за містом все більше визнається важлива роль не тільки у творенні ідентичностей і їх системи значень, але й випробовуванні їх стійкості.¹⁸⁴ Саме тому місто, як просторова одиниця аналізу, є продуктивною для дослідника, коли ми хочемо прослідкувати реалізацію владної ідеології.

Поряд з тим, ми маємо справу зі специфічною формою соціального простору, яка дає нашому дослідженню інший кут зору. Мова про промислові мономіста. У книзі «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу» (2018) головними особливостями таких соціальних просторів визначені такі: поява і залежність міста від головного підприємства, корпоративний патерналізм в усіх сферах життя, ізольованість від великих населених пунктів, домінація одного економічного виду діяльності.¹⁸⁵ Втім, як наголошують далі автори, насправді ці чинники не є універсальними для кожного поселення, але ключовим є все-таки унікальний рівень залежності мешканців міста від містоутворюючого підприємства.¹⁸⁶

¹⁸³ Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси. Київ, 2022. С. 152

¹⁸⁴ Там само. С. 148

¹⁸⁵ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018. С. 9

¹⁸⁶ Там само. С. 9

Якщо говорити про досвід Донбасу, то в цьому регіоні промислові мономіста по-суті є провідною формою поселення. Вони створювались ще з ХІХ століття в цьому регіоні, коли почалась активна розбудова вугільних та металургійних підприємств.¹⁸⁷ Радянська влада в своїх проєктах урбанізації Донбасу так само продовжувала розбудовувати міста довкола державних підприємств важкої промисловості.¹⁸⁸ Однією з головних цілей створення таких поселень було бажання власників містоутворюючих виробництв встановити більший контроль над життям робітників, що означало забезпечити їхню лояльність, позбавити небажаних звичок та створити «новий соціальний порядок»¹⁸⁹ З цього можемо зробити наступний висновок.

Раніше ми говорили про те, чи дійсно були радянські робітники окремим класом з унікальною ідентичністю. Ми дійшли до висновку, що це радше сконструйована владою картина. Льюїс Сігельбаум стверджує, що як окрема категорія аналізу, робітництво стає маргіналізованим в сучасній історіографії. Після того, як історики «розчарувались» в раніше задекларованих радянською владою якостях робітничого класу.¹⁹⁰ Втім з огляду на згаданий вище вплив міста на процес ідентифікації його мешканців, на нашу думку, «робітник» є пріоритетною соціальною групою та ідентичністю для аналізу досвіду промислових мономіст. І в цьому випадку для нас важливіше говорити про робітника саме, як дискурсивну, а не соціальну категорію. Адже, як зазначають Володимир Куліков та Ірина Склокіна, дуже часто соціальний склад промислового мономіста не є гомогенним.¹⁹¹ Однак, ми стверджуємо, що саме на ідеологічному рівні цей соціальний простір зводиться до «робітничого»,

¹⁸⁷ Водотика Т., Кузіна К. Люди в мономістах Донбасу: комірці та роби. Регіональна історія України. 2017. № 11. С. 133

¹⁸⁸ Там само. С. 133

¹⁸⁹ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018. С. 9

¹⁹⁰ Сігельбаум Л. Зачарування й розчарування: радянський робітничий клас у західній історіографії. Спільне. URL: <https://commons.com.ua/uk/zacharuvannya-j-rozcharuvannya-radyanskij-robotnichij-klas-u-zahidnij-istoriografiyi/#footnote-65> (дата звернення: 20.04.2024).

¹⁹¹ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018. С. 99

«трудового». А великі виробництва були не тільки містоутворюючими, але і сенсоутворюючими для його робітників.

Для того, аби продемонструвати це ми розглянемо детальніше кейс Краматорська, як одного з промислових міст Донбасу. На відміну від більшості міст в регіоні, виробнича діяльність підприємств Краматорська була не ресурсодобувною, а машинобудівною. У місті розташовувались два великих машинобудівних заводів: Старокраматорський машинобудівний завод (далі СКМЗ) та Новокраматорський машинобудівний завод (далі НКМЗ). Перший було створено за часів активного капіталовкладення з боку європейських бізнесменів в цей регіон в середині XIX століття.¹⁹² А інший завод став одним з нових «гігантів» сталінської індустріалізації.¹⁹³ Саме через його будівництво Краматорськ починає в 1930-их роках перетворюватись з робітничого поселення у повноцінне місто.

Поруч з цими заводами в місті функціонували інші великі підприємства важкої промисловості: Краматорський завод важкого верстатобудування (далі КЗСТ), Металургічний завод імені В. В. Куйбишева, Завод лиття і поковок, Цементно-шиферний комбінат.¹⁹⁴ На момент 1970-их років кількість мешканців у місті досягла позначки 200 000 осіб.¹⁹⁵ З огляду на вищесказане, можна сказати, що Краматорськ менш типовий для Донбасу приклад. Адже тут базується одразу декілька великих заводів різного виробничого спрямування. При цьому на ідеологічному рівні все ж можна спостерігати тенденцію до звуження діапазону означників у репрезентації цього соціального простору саме як «міста машинобудівників».

Про це прямо говориться, наприклад, у святковому випуску газети «Краматорська правда» (1966 рік), де зазначалось, що слова «Краматорськ» і

¹⁹² Коцаренко В. Из истории города Краматорска. URL: [Из истории города Краматорска | Kraeved \(kramatorsk.info\)](http://kraeved.kramatorsk.info) (Дата звернення (05.05.2024)

¹⁹³ Шкуратова Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1978. С. 31

¹⁹⁴ Там само С. 56

¹⁹⁵ Тимачков Г., Александрович С. Краматорськ. Фотоальбом. Київ, 1973. С. 11

«місто машинобудівників» стали словами синонімами.¹⁹⁶ Також, це можна побачити у тому, що День міста¹⁹⁷, День машинобудівника¹⁹⁸ і дата заснування НКМЗ¹⁹⁹ по-суті святкується в одні й ті самі дати – останні вихідні вересня. Ця практика залишилась і до сьогодні. Іншим фактором, який вказує на домінування саме машинобудівної виробничої діяльності міста в його репрезентації, є той факт, що на святковому марші, приуроченому до Першого травня, колону трудівників завжди очолювали робітники НКМЗ.²⁰⁰ Це насправді показовий момент.

По-перше, свято Першого травня є одним з найвизначніших у символічному календарі радянського робітника. По-друге, варто згадати те, що в брежнєвський період чітке відтворення ритуалу було обов'язковою вимогою до ідеологічних ритуалів.²⁰¹ Тож, на символічному рівні саме завод НКМЗ був головним детермінантом ідентифікації Краматорська та його мешканців. Це пов'язано з тим, що він дійсно був одним з «гігантів» загальнодержавного значення з винятковою для радянської економіки продукцією. Саме тому, НКМЗ був одним з тим виробництв, які управлялись на пряму відповідними центральними органами УРСР.²⁰² І саме тому лише цей завод в Краматорську часто іменують «заводом-заводів»,²⁰³ тим самим конструюючи довкола нього певний метадискурс.

Однак попри домінації дискурсу машинобудівної галузі в репрезентації Краматорська, інші наближені за сенсом значення «міста трудівників»,²⁰⁴ міста

¹⁹⁶ «Краматорская правда» 1966. №115 25 вересня С. 2

¹⁹⁷ «Краматорская правда» 1968. №117 28 вересня С. 1

¹⁹⁸ «Краматорская правда» 1966. №115 25 вересня С. 1

¹⁹⁹ «Краматорская правда» 1984. №117 29 вересня С. 1

²⁰⁰ «Краматорская правда» 1966. №51 29 квітня С. 4 Аналогічно: «Краматорская правда» 1968. №51 27 квітня С. 4; «Краматорская правда» 1979. №51 28 квітня С. 4; «Краматорская правда» 1978. №51 27 квітня С. 4; «Краматорская правда» 1984. №51 26 квітня С. 4

²⁰¹ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва, 2014. С. 135

²⁰² Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018. С. 113

²⁰³ «Краматорская правда» 1984. №117 29 вересня С.2

²⁰⁴ Тимачков Г., Александрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ, 1973. С. 14

«машинобудівників і металургів»²⁰⁵ спокійно співіснують. У будь-якому разі основним залишається притаманна всім промисловим мономістам особливість, якою є символічне ототожнення міста і виробництва. У випадку Краматорська, як вказано в одній газетній статті, місто ідентифікується в першу чергу за літерами «НКМЗ», «СКМЗ», «КЗТС» на виробках, які продукують ці заводи.²⁰⁶

3.2 Патерналізм. Суть і наслідки.

Маємо повернутись до центрального принципу функціонування мономіст, який зумовлюватиме ті ідеологічні локальні особливості, які нам варто обговорити. Мова йде про патерналізм містоутворюючих підприємств в усіх сферах життя робітників. На нашу думку, суть цього явища чітко репрезентовано в словах одного з героїв документального фільму українського режисера Пьотра Армяновського, який відправився документувати життя в Краматорську 2015 році. Одним з його героїв став колишній робітник НКМЗ, який є наочним прикладом того образу радянського робітника, про якого ми пишемо. Він переїхав працювати на краматорському заводі в 1971 році з Житомирської області та працював токарем на першому в Україні станку з числовим програмним керуванням (далі ЧПК), про що він з гордістю заявляє.²⁰⁷ Так ось, в цьому короткометражному фільмі цей робітник каже наступне: «И считаю свою маленькую страну – это НКМЗ. Завод мне все дал: и квартиру, и жизнь, и ребята работают, мои хлопцы не хуже отца. Так-что мне есть чем гордиться».²⁰⁸ Цікаво, що за сенсом ця репліка перегукується з приписаною Джону Юзу в соцреалістичній повісті фразою про Юзівку «Це – не Росія. Це завод», яку наводять автори роботи «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу».²⁰⁹

²⁰⁵ Власенко М. Краматорськ: Фотоальбом. Київ, 1984. С. 3

²⁰⁶ «Краматорская правда» 1966. №115 25 вересня С. 2

²⁰⁷ Пьотр Армяновський. На сході, 2015. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=8Kbfo_V9GIo (дата звернення: 12.05.2024).

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018. С. 10

У радянських мономістах великі підприємства брали на себе левову частку забезпечення потреб в різних сферах життєдіяльності його робітників-мешканців: вони будували і надавали житло, забезпечували товарами, розбудовували рекреаційну інфраструктуру.²¹⁰ Така велика роль заводу в житті радянського робітника промислового міста було свідомим рішенням державного керівництва.²¹¹ На думку влади, це мало сприяти тому, що виробництво і приватне життя робітника мали стати одним цілим.²¹² Тут варто повернутись до «почуття господаря», про яке ми говорили у попередньому розділі, коли робітник мав відчувати великий зв'язок із заводом, на якому він працював. Можна сказати, що на практиці саме принцип патерналізму був тим механізмом, який це забезпечував.

Якщо говорити про краматорський досвід, то всі важливі патерналістські дії з боку заводів для їх робітників активно висвічувались у медіа. Таким чином публікувались матеріали про нове житло робітників.²¹³ А також чітко зазначали точні масштаби нових житлових забудов.²¹⁴ Велику увагу звертали на облаштування рекреаційної інфраструктури заводів. В усіх путівниках містом завжди публікувались фотографії з нових облаштованих баз відпочинку, санаторіїв та дитячих таборів.²¹⁵ У пресі, окрім фотографій та звітів про будівництво рекреаційних зон, і через інтерв'ю також висвітлювалась радість робітників заводів від проведеного часу на заводських турбазах.²¹⁶

Що цікаво, що структура всіх путівників була побудована таким чином, що фотографії, які ілюструють рекреаційну інфраструктуру у місті та поза містом, вміщені одразу після фотографій, на яких зображено виробничий

²¹⁰ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018. С. 13

²¹¹ Лебский М. Рабочий класс СССР. Жизнь в условиях промышленного патернализма. Москва, 2021. С. 89

²¹² Там само. С. 89

²¹³ «Краматорская правда» 1984. №117 29 вересня С. 3

²¹⁴ Златокрылец Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1984. С. 20

²¹⁵ Див. Додатки 2 – 3.

²¹⁶ «Краматорская правда» 1968. №63 25 травня С. 3 Аналогічно: «Краматорская правда» 1966. №5 12 січня С. 2; «Краматорская правда» 1973. №52 1 травня С. 2

процес на різних заводах Краматорська.²¹⁷ Цим утворюється прямий зв'язок між працею та «заслуженим відпочинком» робітників. Окремим топосом також була щаслива пенсія робітників, які отримують гідну матеріальну і символічну пошану за свою працю.²¹⁸ При цьому, важливою була акцентація на продовженні справи батька або діда молодим поколінням.²¹⁹ Теж саме зазначають і Володимир Куліков та Ірина Склокіна, досліджуючи шахтарські міста Донбасу та аналізуючи репрезентацію шахтарських родин.²²⁰

Однак, з точки зору радянської влади, цей заводський патерналізм міг набувати і негативних наслідків, коли вступав в конфлікт із загальнодержавними інтересами. Максим Лебський у своїй монографії наводить приклади того, як інтереси працівників заводу можуть ставати більш важливішими, ніж державні. Він наводить приклади різного характеру. Так, наприклад, керівники заводів під час будівництва нових житлових приміщень для мешканців-робітників намагались мінімізувати претензії партійного управління міста на цю житлову площу для максимального задоволення потреб власних робітників.²²¹ Також були випадки, коли робітники на виробництві діяли в інтересах заводу і його колективу, на противагу державним економічним інтересам.²²²

Ми, вважаємо, що насправді певна конфліктність між заводом та державною владою виникає і на ідеологічному рівні. Тут варто повернутись до теорії дискурсу Лакло і Муффа і питання дискурсивного антагонізму. Виходячи з того, що жоден дискурсів не буває остаточно сталим, вони насправді перебувають у постійному конфлікті за визначення реальності.²²³ На нашу

²¹⁷ Див. Додатки 4 – 5.

²¹⁸ «Краматорская правда» 1966. №5 12 січня С. 2

²¹⁹ «Краматорская правда» 1966. №5 12 січня С. 2 Аналогічно: «Краматорская правда» 1968. №72 29 червня С. 3 «Краматорская правда» 1984. №117 29 вересня С. 3;

²²⁰ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018. С.116-117

²²¹ Лебский М. Рабочий класс СССР. Жизнь в условиях промышленного патернализма. Москва, 2021. С. 90–91

²²² Там само. С. 104

²²³ Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. Discourse Analysis as Theory and Method. SAGE Publications, 2002. P. 47

думку, в конкретних локальних дискурсивних практиках відбувається процес витиснення дискурсу партії дискурсом заводом. Ми спробуємо проілюструвати це на прикладі Краматорську в наступних частинах цього розділу, коли детальніше розбиратимемо окремі компоненти місцевої ідеологічної сфери в житті робітників.

3.3 Культ унікальної праці краматорських машинобудівників

Максим Лебський також стверджує, що високий рівень залученості містоутворюючих підприємств в життя робітника слугував соціальним підґрунтям для лозунгів «Мій завод – моя гордість», «Мій завод – мій дім».²²⁴ До речі, подібний лозунг був також викарбуваний на барельєфі будівлі Арматурно-ізоляторного заводу в сусідньому з Краматорськом місті Слов'янськ.²²⁵ Тож саме про цей топос гордості за свій завод, свою працю та продукти цієї праці ми хочемо поговорити далі. У цій частині нашого дослідження основним текстом, на який ми орієнтувались при викладі власних спостережень, була стаття Ксенії Кузіної «Культ праці у 1950–1960 рр. На прикладі Донбасу» (2020 р.). У цій статті дослідниця показала різні складові витворення особливого культу шахтарської праці на Донбасі у відповідний період. Вона виділяє наступні критерії культу: концепт вугілля як «чорного золота»; наявність пантеону; уявлення про працю шахтаря як героїчний подвиг; ритуал; меморіалізація трудового подвигу.²²⁶ Звичайно, що не всі запропоновані дослідницею категорії є релевантними для нашого дослідження. Тим не менш, ми будемо суголосні з Ксенією Кузіною в наведені дослідницького фокусу на такі аспекти, як: метафорична естетизація життя

²²⁴ Лебський М. Рабочий класс СССР. Жизнь в условиях промышленного патернализма. Москва, 2021. С. 103

²²⁵ Див. Додаток 6

²²⁶ Ксенія Кузіна. Культ праці гірника у 1950–60-ті рр. на прикладі Донбасу. [Historians.in.ua](https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2713-kseniya-kuzina-kult-pratsi-girnika-u-1950-60-ti-rr-na-prikladi-donbasu) Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2713-kseniya-kuzina-kult-pratsi-girnika-u-1950-60-ti-rr-na-prikladi-donbasu> (дата звернення: 20.04.2024).

робітника, глорифікація праці та її продукції, витворення ритуалів вшанування, постійна меморіалізація трудових звитяг.

І почати ми б воліли з контексту. Насправді, важливе для нас тло залишається незмінним у локальному досвіді Краматорська. Ми не дарма робили такий акцент на центральній ролі міфу «НТР» в дискурсі тогочасної радянської ідеології. Як зазначає Ксенія Кузіна, вугільна промисловість з другої половини 1960-их років втрачає свою унікальну важливість в офіційному ідеологічному дискурсі. Враховуючи те, про що ми говорили в минулому розділі, можна стверджувати, що на рівні риторики вугілля було витиснуте, в тому числі, продукцією машинобудування. Хочемо підкреслити, що це відбувається, в першу чергу, на ідеологічному рівні, бо в реальності воно було витиснуте нафтовидобувною промисловістю.²²⁷ Саме цей поворот в риториці влади з її посиленням акценту на пріоритетність технологічно розвинутих галузей економіки сприяв тому, як позиціонувалась машинобудівна сфера в ідеологічному дискурсі. Це, в свою чергу, сильно впливало на ідентичність Краматорська як мономіста, в якому питома більшість містоутворюючих підприємств займалось виробництвом складних промислових машин та устаткування.

Саме тому на сторінках міської газети «Краматорська правда» постійно велика увага приділяється винятковості продуктів діяльності місцевих виробництв. Це відбувалось в різних формах. На передовицях газети публікувались замітки про розробку або випуск нових унікальних агрегатів. Наприклад, у випуску, який датується 1-им травня 1973-року в замітці з назвою «Гігант «відчуває» мікрони» розповідалось про новітній токарний станок від заводу КЗТС для праці з важкими деталями, який є першим в своєму роді в історії промисловості.²²⁸ Окремо в замітці робиться акцент на «творчій співпраці» з іншими краматорськими машинобудівними заводами.²²⁹ Тим

²²⁷ Коткин С. Предотвращенный армагедон. Распад Советского Союза, 1970-2000. Москва, 2018. С. 35

²²⁸ «Краматорская правда» 1973. №52 1 травня С. 1

²²⁹ Там само. С. 1

самим реалізовувалось також символічна солідаризація між робітниками Краматорська.

Іншим прикладом може слугувати замітка з назвою «Крокує марка «НКМЗ»», в якому розповідається про останні випущені заводом замовлення. Зокрема, і «унікального порталного крана» для будівництва нової Саратовської ГЕС.²³⁰ Варто відзначити, що тема міжреспубліканського та міжнародного також часто фігурувала в замітках, що також мало підкреслювати винятковість краматорських виробництв. Так, наприклад в замітці «Прокатні стани на експорт», розповідається про лист подяки зі «сталю серця» Чехословаччини за новітні прокатні стани створені «за останнім словом техніки».²³¹ Додатково, розповідається про інші відправлені машини, наголошуючи на великій популярності продукції краматорських робітників.²³²

Виходили також замітки, які мали підкреслювати міжнародний вплив краматорських заводів кількісними параметрами. У замітці «По всіх меридіанам...» перераховується країни, в якими «тріумфально крокує» продукція кожного із заводів.²³³ Окремо виділяється те, що продукція користується попитом у «високорозвинених капіталістичних країнах».²³⁴ Варто розуміти, що в брежнєвський період продукція радянської промисловості показники експорту дійсно збільшувались, про що також наголошується в одному з випуску газети.²³⁵ Переважно, країнами-імпортерами радянської продукції були «дружні соціалістичні країни», які входили в Раду економічної взаємодопомоги (далі РЕВ), а також імпортерами були країни Сходу та Африки.²³⁶ Не нехтували активно торгувати і з

²³⁰ «Краматорская правда» 1966. №12 28 січня С. 1

²³¹ «Краматорская правда» 1966. №14 9 січня С. 3

²³² Там само. С. 3

²³³ «Краматорская правда» 1966. №115 25 вересня С. 2

²³⁴ Там само С. 2

²³⁵ «Краматорская правда» 1978. №113 23 вересня С. 3

²³⁶ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т. С. 476

«капіталістичними країнами».²³⁷ У випадку з Краматорською продукцією серед «капіталістичних країн» згадувались поставки у Францію, Італію, Федеративну Республіку Німеччина.²³⁸

Тематика унікальної продукції та її експорту ще більш возвеличувалась в матеріалах, які часто називались «художнім репортажем». такі тексти містять в собі багато метафоричності та пафосу. При цьому, авторами таких текстів були як кореспонденти газети, так і просто дописувачі з колективу заводу. Так, наприклад, газетний матеріал із заголовком «Всі прапори в гості...» починається з того, що розповідає про постійну наповненість готелю «Краматорськ» людьми з різних країн світу, які приїхали з робочими візитами до місцевих заводів.²³⁹ Вочевидь, згадування готелю також мало демонструвати розвинену інфраструктуру міста та, одночасно, на символічному рівні вона була зобов'язана своїм існуванням наявності в місті промислового комплексу.

Після пасажу про заповнений готель, наводяться декілька ситуацій, в яких яскраво описується здивування з боку іноземців новітньою технікою. Особливо варто виділити те, як запуск у Франції «могутнього» пресу зробленого на НКМЗ, і який називали «чудом століття», прирівнювали до події національного значення.²⁴⁰

Схожим матеріалом є репортаж з назвою «Міжконтинентальний цех», яка написана жирним шрифтом з суцільно великих літер. У статті розповідається про цех зовнішнього монтажу, робітники якого займаються безпосереднім встановленням експортованої продукції закордоном. У цьому тексті, окрім вже відомої нам вербальної стратегії глорифікації місця НКМЗ в світовій економіці, згадується й інша практика. Вона полягає у фіксації на

²³⁷ Там само. С. 475

²³⁸ «Краматорская правда» 1966. №115 25 вересня С. 2. Аналогічно: «Краматорская правда» 1968. №53 1 травня С. 2; «Краматорская правда» 1978. №113 23 вересня С. 2–3

²³⁹ «Краматорская правда» 1978. №113 23 вересня С. 2–3

²⁴⁰ Там само. С. 2–3

великій карті світу, яка знаходиться в будинку культури НКМЗ (центральної будівлі міста), місць в яких встановлена техніка заводу.²⁴¹

Ми говорили також про пафос, якими наповненні такі тексти. Напевно, найбільш виразним прикладом цього може бути репортаж із запуску в казахському місті Екібастус першого великого роторного добувного видобувного комплексу, який був виготовлений на НКМЗ.²⁴² Автором цієї своєрідної поеми зазначеного інженера В. Барсукова, який був присутній при самому запуску. Сам комплекс автором постійно називається «исполином», що з російської мови можна трактувати в одному синонімічному ряду з «гігантом», «титаном» та іншими словами, які слугують означниками великих і сильних істот. Варто також додати, що це перший з представлених текстів, де чітко артикулюється на початку роль революції і партії в розвитку крामаторської промисловості.²⁴³ Хоча, знову ж таки, протягом викладу цієї поеми після зазначення історичної місії революції, акцент зміщуються на возвеличення суто робітників заводу НКМЗ. І саме тому, наприклад, в кінці тексту гірники Казахстану вдячні не партії, не Леніну, а тим, хто зробив нового «гіганта».²⁴⁴

Говорячи ж про те, як саме в медіа естетизується робітничий процес, наведемо наступні рядки замілювання інженера Барсукова процесом роботи випущеного комплексу:

*«Я о роторном комплексе слышал не раз,
Знал к тому же замеры и контуры,
Но когда увидал, как вгрызался он в пласт,
И крошил его зубьями ротора, –
На мгновение замер.
Так вот он каков чудокомплекс, на славу сработанный.
Золотыми руками моих земляков,
И пока что зовущийся опытным!
Не секрет, что был создан не только в стране
Но и в мире впервые, товарищи...».*²⁴⁵

²⁴¹ «Краматорская правда» 1968. №53 1 травня С. 2

²⁴² «Краматорская правда» 1978. №7 14 січня С. 3

²⁴³ «Краматорская правда» 1978. №7 14 січня С. 3

²⁴⁴ Там само. С. 3

²⁴⁵ Там само. С. 3

Схожий опис ми також бачимо в тексті авторства кореспондента газети «Краматорська Правда» С. Лобинського, де так само із захопленням описується процес новітнього способу переплаву:

«Когда мне в лицо нестерпным жаром дохнул один из многотонных слитков, сваренных методом электро-шлакового переплава, который новокраматорцы совместно с институтом имени Патона внедрили в новом электросталеплавильном цехе, я был поражен. Видел до этого огромнейшие узлы роторных комплексов для добычи полезных ископаемых в Экибастузском, Канеко-Ачинском, других крупнейших угольных разрезах страны, могучие прокатные станы, шахтные подъемники. И все-таки огромные заготовки, соединяемы в единое целое, казались, чем-то непостижимым. Кстати, именно тогда кто-то из рабочих обронил: «Невозможного нет.» Память услужливо подсказала давние строки, где говорилось о настоящей работе и стихах:

В них, может, сталь кипящая не брызнет,

Но покой не будет им знаком

Ведь каждый стих –

Он все равно о жизни,

А жить я начал в цехе заводском.

Для новокраматорцев работа – это действительно жизнь.»²⁴⁶

У цьому тексті варто звернути увагу не тільки на те, як возвеличується праця краматорських машинобудівників, але і на те, що тут згадується подія з попереднього проаналізованого тексту про запуск нового комплексу в Казахстані. Враховуючи, що між текстами пройшло вже 6 років, такі згадки слугують маркерами того, як на рівні міста та виробництва в колективній пам'яті робітників Краматорська відбувалась меморіалізація їхніх «трудових подвигів». І подальше відтворення цих спогадів.

Продовжуючи тему естетизації повсякдення робітників Краматорська, виробничого процесу та експлуатації створеної продукції, варто нагадати те, про що ми говорили в попередньому розділі. Ми казали, що естетизація виробничого процесу розглядалась важливою складовою «духовного» розвитку сучасного радянського робітника. З огляду на проаналізований нами матеріал, дуже популярним способом оспівування стає лірика, яка публікувалась в «Краматорській Правді» в рубриці «Літературна сторінка» або ж напередодні великих свят: Перше травня, День машинобудівника, Новий рік. Про таку тенденцію зазначала і сама редакція газети, підкреслюючи мотивацію дописувачів надсилати свої вірші напередодні свят аби отримати популярність

²⁴⁶ «Краматорская правда» 1984. №117 29 вересня С. 2

серед співмешканців.²⁴⁷ Це також зайвий раз підкреслює важливість існування символічного календаря в житті робітників, як механізму впорядкування соціальних та символічних практик.

Якщо говорити про вірші, які публікувались на сторінках «Краматорської правди», потрібно розуміти, що цей простір був цілком контрольований. Попри те, що надсилати свої римовані твори мали змогу всі мешканці міста, редакція неодноразово публікувала матеріал, в якому роз'яснювалось, як відбувається відбір надісланих віршів. У цих матеріалах переважно зазначалось про низький рівень «роботи зі словом» або ж нечітку артикуляцію сенсів як головні причини відмови в публікації.²⁴⁸

Поряд з тим, на сторінках газети публікувались і місцеві автори, які визначались авторитетним дискурсом саме як поети. Головним з таких був Микола Рибалко, який позиціонувався поетом-фронтовиком.²⁴⁹ Тобто, його основною темою були вірші присвячені Другій світовій війні, і саме його творчість супроводжувала щорічні святкування, які були пов'язані з радянською армією чи «Великою Перемогою у Великій Вітчизняній війні».²⁵⁰ В матеріалах газети прямо вказувалось, що сам Рибалко залучений в місцеві органи, які займались питаннями пропаганди.²⁵¹

Аби бути послідовними ми почали б саме з вірша вищезгаданого поета. Напевно, його найбільш популярний вірш, який присвячений оспівуванню робітничого життя мешканців Краматорська «Наше утро»:

*«Идем по улице Дворцовой -
Не в Ленинграде, а у нас.
Заря спокойно и багрово,
Как сто полотниц, поднялась.
А мы - обычные ребята,
Рабочий, так сказать, народ,
Нас десять вместе и бригада,*

²⁴⁷ «Краматорская правда» 1968. №5 10 січня С. 4

²⁴⁸ «Краматорская правда» 1966. №24 25 лютого С. 4 Аналогічно: «Краматорская правда» 1968. №5 10 січня С.

²⁴⁹ «Краматорская правда» 1966. №15 14 лютого С. 1

²⁵⁰ Див. Рыбалко Н. А. Я жил в такие времена: избранные стихотворения. Донецк, 1972. – 223 с.

²⁵¹ «Краматорская правда» 1966. №15 14 лютого С. 1

*А десять тысяч - и завод.
- Привет!
- Привет!
Улыбки, взгляды,
Рукопожатья поутру.
Ну, как шагающий?
- Порядок:
Вчера шагнул на Ангару.
- А как у вас?
Порядок тоже:
Станки отправлены в Каир.
И день вставал такой погожий,
Что в нем вмещался целый мир.»²⁵²*

Про те, що цей вірш містить певне визначне місце в системі символічної репрезентації життя краматорських робітників свідчить факт, що саме він був розміщений на передовиці святкового випуску газети «Краматорська правда» в День машинобудівника (1966).²⁵³ А також в одному з путівників містом (1973) одразу після абзацу про те, де Краматорськ визначається саме, як простір робітників і гігантських екскаваторів.²⁵⁴ Як ми бачимо, тут конструюється той самий наратив, що головним показником професійності та успіху робітників є виконання унікальних замовлень. При цьому, цікаво також те, що у вірші на символічному рівні є момент ізолювання робітників в певну закриту спільноту, яка існує довкола заводу з певним навіть мимовільним антагонізмом до символічного «центру» держави.

В іншому вірші «Я живу в Краматорске» також можна знайти ту ж саму стратегію визначення краматорського робітника в соціальному та символічному просторі. Вона проглядається в рядках:

*«...Шлю я людям машины,
Многотонные краны,
И грохочит турбикм,
И гремят мол станы,
Войдя к зною экватора,
За широты суровые, я рукой экскаватора
Со всем миром здороваюсь.
В этом вижу большую*

²⁵² «Краматорская правда» 1966. №115 25 вересня С. 1

²⁵³ Там само. С. 1

²⁵⁴ Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ, 1973. С. 14

І останні рядки, які ми б хотіли прямо процитувати, належать іншому поету-пропагандисту Орлику Марапульцю. Вони наводять також на більш узагальнюючу думку про підтекст, який несе глорифікація діяльності карматорських робітників. У вірші «Строки к поэме»:

*«...Впервые поэма, твоя, Краматорск,
У дальних широт зазвучала.
Ее рокотал корабельный мотор,
Швартуясь к чужому причалу.
Трудом, созданием строки полны,
Здесь учатся, думают, спорят.
И вот переделана карта страны
Твоими машинами, город...»²⁵⁶*

Ці рядки наводять нас на думку про те, що визнання ролі краматорських робітників було не тільки способом підвищення їх вмотивованості. Такий акцент на географічному розповсюдженні краматорської продукції, на нашу думку, свідчить про імплементацію імперського-колонізаторського наративу. Імперського по відношенню до інших країн, про які ми говорили раніше, і які знаходились в орбіті впливу СРСР. І колонізаторського по відношенню до тих територій, які фактично входили до складу СРСР, на які держава дивилась, як на не освоєні до того часу території, зокрема і згаданий в представлених джерелах Казахстан. Тож, на нашу думку, на сутність публічного уславлення роботи машинобудівників впливає також дискурс радянського імперіалізму.

При цьому варто зауважити, що на прикладі місцевої поезії, яка публікується в газеті «Краматорська правда» видно, що фокус у тих, хто формує авторитетний дискурс та робітників заводів почасти різниться. У віршах, які були опубліковані від авторством людей, які працювали безпосередньо в цехах, спостерігається значний акцент на важкість праці. І на їхню думку, саме важкий характер роботи і зумовлює потребу у визнанні важливості цієї роботи. Також, вони містять значно більше типових символів

²⁵⁵ «Краматорская правда» 1966. №115 25 вересня С. 2

²⁵⁶ «Краматорская правда» 1968. №84 13 липня С. 1

робітничого фольклору машинобудівників. Які, на думку Олени Остапчук, виконували функцію означника приналежності до професійної спільноти.²⁵⁷

Це проглядається, наприклад, у вірші «Рабочий» колишнього токаря НКМЗ Г. Шульги:

*«Резцов изломано немало,
А сколько пота, сколько сил
Потратил я, пока металлы
С напайкой твердой помирил.
И покорилась твердость стали
Понятен стал мне каждый звук. –
Большие, мудрые детали –
Дела моих рабочих рук.
Я у станка и днем, и ночью
Стремлюсь достичь крутых вершин
Зовусь строителем машин,
Горжусь профессией – рабочий!»²⁵⁸*

Підводячи проміжні підсумки, маємо констатувати, що крізь різні за своєю формою тексти проглядається один і той самий наратив. У випадку краматорських робітників наріжним каменем, яке конститує їх місце в світі та є предметом гордості, є визнання унікальності продукції, яку вони випускають. При цьому, йдеться про місті в світі загалом, а не тільки у межах СРСР.

На нашу думку, вищесказане зумовлено особливостями спільноти робітників машинобудівної галузі. Як зазначає Олена Остапчук, робітничі колективи машинобудівної галузі – це спільноти з високим рівнем професіоналізації виробничої культури, що також впливає на сутність «професійної чистоти».²⁵⁹ Під «професійною чистотою» мається на увазі ряд вимог, які мають встановлювати механізм відокремлення «своїх», себто професіоналів справи, та «чужих», себто обивателів.²⁶⁰ І якщо Олена Остапчук в своїй статті говорить, у першу чергу, про символічні акти, які мають

²⁵⁷ Остапчук О. Символічне у професійному дискурсі пізньорадянського машинобудівника. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2020. С. 50

²⁵⁸ «Краматорская правда» 1984. №118 2 жовтня С. 4

²⁵⁹ Остапчук О. Символічне у професійному дискурсі пізньорадянського машинобудівника. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2020. С. 50

²⁶⁰ Там само. С. 50

встановити «професійну чистоту» безпосередньо на робочому місці, то у нашому випадку ми говоримо про позавиробничий контекст, в якому ідеологічний дискурс встановлює високу планку для визнання професійного успіху крматорських робітників. Їхня робота має бути не просто якісно виконана або перевиконана, вона має вражати або гігантськими масштабами, або новаторськими характеристиками, або своєю винятковістю.

При цьому, такий акцент на експорті у стратегіях репрезентації місцевих машинобудівних заводів та їх колективів можна сприймати цілком органічним явищем процесу самоідентифікації. У своєму класичному дослідженні ідеології Славою Жижек дає, на нашу думку, релевантний для нас опис процесу набуття ідентичності. Жижек спирається на лаканівське поняття «Іншого», як особливого символічного порядку, який лежить поза суб'єктом.²⁶¹ Жижек стверджує, що ідентифікація відбувається тоді, коли суб'єкт відбирає конкретну ознаку з цього символічного порядку «Іншого» для ототожнення себе з ним.²⁶² При цьому ця ознака набуває конкретні впізнавані форми, які співвідносяться з його соціальною роллю.²⁶³ На нашу думку, схожий процес відбувається і в нашому випадку. Стратегія ідентифікації себе через підкреслення попиту на власну продукцію в інших країнах або республіках є соціально апробованою формою означника, який було обрано з символічного порядку Іншого. При чому, в нашому випадку сам Інший має свою соціальну репрезентацію у вигляді віддалених від Крматорська територій.

3.4 Колективна пам'ять та меморіалізація

Окремо варто проговорити про конструювання колективної пам'яті, як окремої складової творення ідентичності крматорських робітників. Ян Ассман стверджує, що будь-яка соціальна група має свою «культуру

²⁶¹ Жижек С. Возвышенный Объект Идеологии. Москва, 1999. С. 48 URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/jijek-vozv_o_ideologii-8l.pdf.

²⁶² Там само. С. 53

²⁶³ Там само. С. 53

пам'ятання».²⁶⁴ Визначаючи ідентичність цієї групи, вона ставить їй питання: «Чого нам неможна забути?». Напевно, це буде центральне питання в цій частині дослідження: «Що саме мали пам'ятати робітники Краматорська?».

Ми пропонуємо розглянути два модуси репрезентації пам'яті, послуговуючись теорією Яна Ассмана. Мова йде про комунікативну та культурну пам'ять. Для Ассмана, комунікативна пам'ять – це пам'ять біографічна, пам'ять живого досвіду, яка триває переважно протягом життя декількох поколінь.²⁶⁵ З іншого боку, культурна пам'ять – це пам'ять, яка на ідеологічному рівні має виконувати роль обумовлюючого дійсності фактора.²⁶⁶ При цьому, ця пам'ять артикулює не досвідом, а системою знаків, що підтримує її та ідентичність, до якої ця пам'ять належить.²⁶⁷ Для представлення першого модусу нами було проаналізовано спогади літніх робітників, які часто розміщались на сторінках «Краматорської правди». А також використане взятє нами інтерв'ю у колишньої співробітниці профспілки заводу СКМЗ Ніни Миколаївни Жукової, яка пропрацювала на заводі 38 років, починаючи з 1979 року.

Інформативним джерелом в контексті дослідження формування культурної пам'яті та ідентичності мешканців Краматорська є путівники міста. Саме вони складають нашу основну джерельну базу. Як зазначає Ірина Склокіна, цінністю путівника є його мультимедійність або гібридність. Так у розпорядженні історика з'являються одразу історичні факти про місто, фото, графічне оформлення, довідкові данні.²⁶⁸ При цьому, істориків меншою мірою цікавить фактологічна інформація, яку можна отримати з тексту чи фотографій путівника. Дослідники звертають увагу радше на способи укладання та

²⁶⁴ Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва, 2004. С. 30

²⁶⁵ Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва, 2004. С. 30

²⁶⁶ Там само. С.52

²⁶⁷ Там само. С.54

²⁶⁸ Путівники як джерело. Lvivcenter. URL: <https://www.lvivcenter.org/updates/guide-books-as-a-source/> (дата звернення: 07.12.2023).

конструювання цієї інформації в одну не велику книжку, яка має правильно репрезентувати місто. Так, наприклад, Павло Єремєєв в своїй статті досліджує принципи відбору історичних подій в путівниках Харкова.²⁶⁹ Олег Журба та Сергій Посохов звертають увагу на інший аспект комеморативних практик, пов'язаних з містом, – витворення пантеону видатних містян Дніпра та Харкова.²⁷⁰ Окремим об'єктом дослідницьких зацікавлень стають мовленнєві конструкції, які використовуються для репрезентації міста та його мешканців в путівниках. Наприклад, Сергій Посохов досліджує, як протягом часу змінювались описові стратегії в путівниках Харкова.²⁷¹ Інший приклад в українській історіографії, який наближений до наших дослідницьких інтересів, є стаття Романа Любавського «Образ «соціалістичних містечок» у Харкові та Запоріжжі в путівниках у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.» (2022 р.). В ній автор досліджує способи репрезентацій досвіду районів («соцмістечок»), які було збудовано в 1920 – 1930-х роках внаслідок будівництва нових промислових комплексів в Харкові та Запоріжжі.²⁷² При цьому ці «соцмістечка», як і Краматорськ, в першу чергу презентувались в путівниках, як «робітничі містечка», минуле якого було нерозривно пов'язано із місцевим заводом.²⁷³

Головною людиною, яка продукувала фіксоване владою уявлення про минуле Краматорська був місцевий краєзнавець Миколи Древетняк. Його

²⁶⁹ Див. Єремєєв П. Події міської історії в путівниках по Харкову. У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу. Харків, 2021. С. 132–155.

²⁷⁰ Див. Посохов С. ТОП-особи харківського локусу (на матеріалах путівників по місту). У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу. Харків, 2020. С. 293–312; Аналогічно: Журба О. Конструювання міського пантеону в пізньорадянських путівниках по Дніпропетровську. 253-ге вид. Харків, 2012. С. 238 – 253

²⁷¹ Див. Посохов С. Метафори як засіб репрезентації міста в путівниках по Харкову. У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу. Харків, 2021. С. 183–201.

²⁷² Див. Любавський Р. Образ "соціалістичних містечок" у Харкові та Запоріжжі в путівниках у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2022. Т. 5. С. 55–61.

²⁷³ Там само. С. 57

першою роботою була книга «Гвардия машиностроителей» 1947 року, яка була присвячена історії Старокраматорського машинобудівного заводу (далі СКМЗ). Однак, автор не нехтує тим, щоб представити читачам історію міста в цілому, адже вона нерозривно пов'язана з появою промисловості в регіоні. Проте, що саме Микола Древетняк є головним автором репрезентації минулого Краматорська та його промислового комплексу говорять ряд фактів, які вказують на залученість краєзнавця в комеморативні проєкти держави. Під авторством Древетняка виходить невеликий буклет з історії міста на честь сторіччя Краматорська у 1968 році. Пізніше саме йому довіряють авторство розділу присвяченого Краматорську в 26-томній енциклопедії «Історії міст та селищ України».²⁷⁴ Також саме Древетняк був тією людиною, яка офіційно «привезла» в Краматорськ новий пам'ятник Батьківщини-Матері, який мав бути головним місцем вшанування пам'яті Другій світовій війні в просторі міста.²⁷⁵ На нашу думку, немає сумнівів, що в нашому аналізі представлення місцевої історії в путівниках та фотоальбомах необхідно буде звертатись до праці Древетняка, щоб мати змогу відстежувати динаміку змін деталей наративу.

Перший же конфліктний сюжет, який виринає в усіх текстах путівників, був запозичений якраз з праці Древетняка 1947 року. Пов'язаний він із назвою міста. Краєзнавець стверджував, що поселення отримало свою назву через постійні торги різним крамом, які возили з собою чумаки, переправляючи зброю та боєприпаси з Тули та Уралу до «колыбели русского черноморского флота» - Азовського моря.²⁷⁶ Ми не будемо зупинятись на тому, щоб розбирати хибність такої версії. Це детально розібрав сучасний краєзнавець Володимир

²⁷⁴ Див. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – С. 413-434

²⁷⁵ Древетняк Н.И. Краматорская центральная городская публичная библиотека. Краматорская центральная городская публичная библиотека. URL: <http://lib-krm.org/энциклопедия-известных-людей-кратат/д/древетняк/> (дата звернення: 31.10.2023).

²⁷⁶ Древетняк Н. Гвардия машиностроителей. Ленинград : Машгиз, 1947. С. 10

Коцаренко в своїх дослідженнях.²⁷⁷ Нас цікавить, як запропонована Древетняком версія минулого надалі зазнавала редуції з тексту в текст. Якщо у більш ранніх путівниках 1966 та 1973 років факти вважались історично підтвердженими, то у пізніх виданнях вони вже визначались як «народні легенди».²⁷⁸ Важливим також є те, що за виключенням путівника 1966 року, з текстів зникають згадки про Тулу та Урал і «колыбель черноморского флота». Цікаво, що навіть у самого Миколи Древетняка в його пізнішому виданні про історію міста 1968 року ці уточнення зникають.²⁷⁹

Варто розуміти, що книга краєзнавця була написана під набагато суворішим ідеологічним контролем центральних органів влади. Книга писалась під керівництвом Головної редакції з історії техніки, економіки та організації виробництва. А головним редактором книги виступав Володимир Мочалов. Біографія цього історика майорить фактами про його ідеологічну заангажованість. Він був одним з упорядників офіційної біографії Сталіна, редактор пропагандистського видавництва, а також завідував в Інституті історії академії наук СРСР секцією публікацій Сталіна.²⁸⁰ Тож ми вважаємо, що ця версія про походження міста, з її акцентами на зв'язок Краматорська з російським історичним досвідом, була привнесена «згори» під редактурою заангажованого історика. А тому з плином часу ця сконструйована історія хоч і зберігала свою фабулу, отримавши статус «народних легенд». Разом з тим, з текстів почали зникати деталі, ідеологічна обґрунтованість яких втрачалась в очах нових авторів.

Окремо також варто повернутись до символічного зав'язку краматорських робітників і «російського досвіду». Нами спостерігається певне

²⁷⁷ Див. Коцаренко В. Краматорск: забытые страницы истории. Краматорск : АПП, 1999. С. 42–63

²⁷⁸ Шатилов Н. Краматорск. Спутник туриста. Донецк, 1966. С. 10. Аналогічно: Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ, 1973. С.4; Златокрылец Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1984. С. 3–4

²⁷⁹ «Краматорску 100 лет». Донецк: Донбас, 1968. С. 2

²⁸⁰ Торчинов В.А., Леонтьук А.М. Вокруг Сталина. Историко-биографический справочник. Санкт-Петербург, 2000. С. 351

протиріччя між визначенням національності краматорських робітників в минулому і в тогочасності 1960-их – 1980-их років. У минулому, до 1917 року, місцеве робітництво визначалось як «російське». Наприклад, в газетній статті присвяченій минулому міста, де розповідалось про робітничі протести, які передували революції, робітники стають «російськими».²⁸¹ На нашу думку, це було важливо аби підтримувати одну з важливих тез про передову роль саме російського пролетаріату в подіях 1917 року. Якщо казати про теперішній час, то ситуація була інакшою. З одного боку, за нашими джерелами видно, що на культурному рівні мешканців краматорська визначали приналежними до українців. Це видно по тому, як репрезентовано народну творчість робітників в офіційному дискурсі. Левова частка матеріалу ілюструвала фрагменти виступів, в яких творчі робітничі колективи відтворювали елементи саме української народної культури.²⁸² При цьому варто говорити, що це був максимально стереотипний «шароварний» образ української культури, який не ніс жодної ідеологічної загрози. Український національний контекст з'являється навіть на святкуванні Першого травня у 1968 році. На фотографії зі святкування можна побачити, як в голові колони святкового маршу на прикрашеному п'єдесталі стоїть жінка в типовому українському національному вбранні.²⁸³ Тож, з одного боку, можна казати, що краматорських робітників влада офіційно зараховувала до української етнічної групи. З іншого боку, є ряд нюансів. По-перше, наявні у нас факти, які вказують на визначення краматорських робітників частиною української етнічної групи обмежені у часі. І верхня хронологічна межа джерел (1973 рік) співпадає з періодом перебування на посаді голови УРСР Петра Шелеста (до 1972 року). І це насправді взаємопов'язані речі. Адже Петро Шелест був з когорта представників національної еліти, які як в політичному просторі, так і в просторі репрезентацій минулого намагалась знайти амбівалентну позицію

²⁸¹ «Краматорская правда» 1966. №5 12 січня С. 2

²⁸² Див. Додаток 1. Аналогічно: Додатки 7 – 8

²⁸³ Див. Додаток 9

між центром у Москві та суто національними інтересами.²⁸⁴ Схоже, що національна політика Шелеста дійсно була зумовлюючим фактором. Адже джерела, які датуються вже декількома роками пізніше після його відставки нівелюють жодний акцент на будь-які приналежності краматорських робітників до українства.²⁸⁵

Інший аспект, який цікавить нас у представленні дореволюційного минулого, є зображення рівня в життя в регіоні. В його основі лежить, напевно, центральний топос історії Краматорська – протиставлення «занедбаного» й «нерозвиненого» селища та «сучасного», «технологічного», «комфортного» міста. В усіх путівниках ми зустрічаємо опис поганих умов життя місцевих робітників наприкінці ХІХ сторіччя. Окрім стандартного для радянської опису гноблення робочого класу капіталістами, важливим є те, як протиставляється відсутність в «захолустном поселке» звичних зручностей сучасного міста як: багатоквартирних домів, шкіл, лікарень, доріг, транспорту. Ось як зазначено вище протиставлення «минулого» та «сучасного» представлено в тексті Ніни Шкуратової:

«Город начинался с пристанционного поселка, единственная улица которого называлась Большой. Недалеко от станции был базар. На сделанной в первом десятилетии двадцатого века фотокарточке запечатлено это место: невзрачные домишки и торговые ряды утопали в болоте, их окружали огромные лужи, которые не высыхали даже в летнюю пору. Сейчас просторная площадь покрыта асфальтом, ее украшают здания вокзала, многоэтажные жилые дома. На этой площади всегда многолюдно. Одив за другим приходят автобусы, таксомоторы. Станция Краматорск стала крупным железнодорожным узлом, откуда ежедневно отправляются составы с местных предприятий. Во многие адреса и дут машины и станки, прокат и металлургическое оборудование, цемент и шифер, кондиционеры и швейные изделия, крупные поковки и литье. Город связан железнодорожным сообщением с Москвой, Киевом и другими центрами страны. Каждый день скорые поезда отправляются отсюда в Ленинград и Минеральные воды, во Львов и Сочи, Баку и Ростов Харьков и Жданов. Из близлежащих населенных пунктов электрички привозят на работу тысячи машиностроителей, металлургов, строителей.»²⁸⁶

²⁸⁴ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після - сталінської доби. Острог, С. 102–103

²⁸⁵ Див. Шкуратова Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк : Донбасс, 1978. – 56с.

Аналогічно: Златокрылец Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк : Донбасс, 1984. – 63с; Власенко М. Краматорськ: Фотоальбом. Київ : Мистецтво, 1984. 96 с.

²⁸⁶ Шкуратова Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1978. С. 4

Схоже протиставлення дореволюційного занедбаного минулого міста та сучасного квітучого міста ми бачимо і в тексті путівника Миколи Шатілова:

«И с каждым годом на лице старого Краматорска люди разглаживали морщины ухабистых пыльных дорог с низкорослыми подслеповатыми домиками на обочинах. Асфальтированные трассы, трамвайные линии, десятки автобусов и такси связали город и его предприятия с окраинами и рабочими поселками. Окраина сейчас, однако, понятие относительное. Там строительство Жилья, школ, больниц, клубов, кинотеатров, магазинов и детских учреждений не только не слабее, а подчас интенсивнее, чем в центре. Там – все новое...»²⁸⁷

Зауважимо, що в обох уривках багато уваги присвячено дорогам та громадському транспорту. Анастасія Ховтура в своєму дослідженні зазначає, що в радянських путівниках 1960-их - 1970-их років цей аспект міського життя стає одним з провідних маркерів «правильного шляху» розвитку держави з часів революції 1917 року.²⁸⁸ Для нас також є очевидним, що такий фокус багато в чому продиктований тим поворотом в бік суспільства споживання, про який ми згадували в попередньому розділі.

Ми можемо побачити, як міський символічний простір допомагає підсилювати зазначений вищий топос. Так, наприклад, історії героїчного спротиву імперіалістам токаря Миколи Шкадінова (першого місцевого голови Ради робітничих депутатів Краматорська) передує опис сучасного університету, парків, нових будинків, які розташовані на центральній вулиці міста, яка тепер носить його ім'я.²⁸⁹ При цьому варто зазначити, що самі спогади про місцеві революційні події викладені без пафосу. Так, наприклад, у виданні 1973 року ми бачим наступний текст:

«Мужньо выступили краматорці проти білогвардійців та іноземних інтервентів в роки громадянської війни. Тут були створені червоногвардійські загони, якими керували товариші М. І. Карнаухов, Г. Ф. Курочкін, Є. І. Лисицький, Т. Ф. Руденко, А. Є. Остроушко. Робітники Краматорського заводу збудували бронепоїзд «Карл Лібкнехт і Роза Люксембург», який відіграв чималу роль у розгромі контрреволюції на Донбасі».²⁹⁰

Це істотно відрізняється від того, як події революції були представлені на сторінках місцевої преси в 1930 році: зі спогадами робітників, публікацією

²⁸⁷ Шатілов Н. Краматорск. Спутник туриста. Донецьк, 1966. С. 3-4

²⁸⁸ Ховтура А. Транспортна інфраструктура міст Східної та Південної України як елемент образу міста в путівниках кінця XIX – початку XXI ст. Харків, 2021. С. 534.

²⁸⁹ Шкуратова Н. Краматорск. Путеводитель. Донецьк, 1978. С. 15

²⁹⁰ Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ : Мистецтво, 1973. С.3

пафосних віршів поетів «Забою», таких як Павло Беспощадний.²⁹¹ Павло Єремєєв, досліджуючи репрезентацію історії Харкова в путівниках, стверджує, що зниження метафоричності та пафосу в описі жовтневої революції пов'язаний із відносною стабілізацією рівня життя в 1960х – 1970-их роках в СРСР.²⁹²

Варто також зауважити про наявний перехід від комунікативної до культурної пам'яті про революцію у брежнєвський період в силу природньої зміни поколінь. За Яном Ассманом це означає заміну передачі життєвого досвіду до опосередкованого символічними формами пам'ятання. Наприклад, у 1930-му році в «Краматорській правді» були представлені невеликі інтерв'ю-спогади робітників про життя в революційний період.²⁹³ А в наших путівниках революція представлена переліком ряду подій на цих теренах: згадана диверсія Шкадінова, зібрання робітників в місцевому кінотеатрі, функціонування штабу партизанів в місцевій лікарні.²⁹⁴ Ми не будемо зараз зупинятись на аспектах, які показують наявність спроб конструювання цих спогадів робітників. Нам важливо, що в спогадах робітників у «Краматорській правді» 1930-х рр., що в текстах путівників брежнєвського періоду виводиться однакова теза про важливість Жовтневої революції для мешканців Краматорська. І вона полягає в тому, аби принести на територію Краматорська новий промисловий комплекс, за разом з цим і модерне місто довкола нього.

У розповідях робітників наголошувалось на протиставленні якісних та кількісних показників виробництва. Наприклад, як раніше доводилось виробляти зірочки на погони та шпори денікінцями. А зараз на заводі виробляють бльомінги.²⁹⁵ У путівниках ми можемо побачити, що події революційної боротьби резюмують модернізацією виробництва: *«В тот же день*

²⁹¹ «Краматорська правда» 1930. №31 С. 4

²⁹² Єремєєв П. Події міської історії в путівниках по Харкову. Харків, 2021. С. 140

²⁹³ «Краматорська правда» 1930. № 31 С. 2

²⁹⁴ Див. Шатилов Н. Краматорск. Спутник туриста. Донецьк, 1966. С. 1. Аналогічно: Шкуратова Н. Краматорск. Путеводитель. Донецьк, 1978. С.17

Златокрылец Н. Краматорск. Путиводитель. Донецьк, 1984. С. 5-7

²⁹⁵ «Краматорська правда» 1930. № 31 С. 2

*Совет рабочих и солдатских депутатов Краматорска, который возглавлял Николай Иванович Шкадинов, вновь приступил к работе. Началось восстановление, а затем и реконструкция местных предприятий. С вдохновением трудились машиностроители, металлурги, це-ментники, коксохимики».*²⁹⁶ Пам'ять про події, які вже були хронологічно віддаленими для нових поколінь, також символічно відтворювалась через поняття «робітничої династії». В окремих публікаціях, які були присвячені урочистим датам, окремо наголошувалось про утворення «робітничих династій», які вже декілька поколінь працювали на одному підприємстві.²⁹⁷ Феномен династій слугував не тільки означником вірності одному підприємству, але символічній передачі професійного та історичного досвіду.²⁹⁸

Наразі звернемо увагу на представлення визначного для історії Краматорська періоду – а саме періоду індустріалізації. Вже саме рішення будувати поряд із старим заводом новий великий машинобудівний завод сприяло тому, що довкола цього промислового об'єкту виросло місто. Лише з 1934 року (в рік пуску НКМЗ) Краматорськ отримав статус міста. Як у випадку зі спогадами про Жовтневу революцію, спогади про будівництво НКМЗ репрезентуються, використовуючи сучасні топоніми міста.

Так, в путівниках Ніни Шкуратової та Миколи Златокрильця розповідь про будівництво заводу розпочинається згадкою про новий кінотеатр «Родина», на екрані якого краматорці особливо люблять дивитись документальний фільм про будівництво заводу.²⁹⁹ Сам процес будівництва детально передається через спогади учасників будівництва. Дуже часто це були спогади, в яких розповідались конкретні епізоди з процесу будівництва. Зазвичай, це були ситуації прояву певного «трудового героїзму», подолання

²⁹⁶ Златокрылец Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1984. С. 7

²⁹⁷ «Краматорская правда» 1966. №5 12 січня С. 2 Аналогічно: «Краматорская правда» 1966. №16 4 лютого С. 2; «Краматорская правда» 1968. №78 29 червня С. 4; «Краматорская правда» 1984. №117 29 вересня С. 3

²⁹⁸ Там само.

²⁹⁹ Див.Шкуратова Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1978. С.19

Аналогічно: Златокрылец Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1984. С. 29

викликів, які ставали на заваді будівництва. Типовим прикладом є розповідь про будівництво сталеливарного цеху НКМЗ та винахідливість і рішучість молодого бригадира Миколи Романенка, яка дозволила вирішити проблему з монтажем колон будівлі.³⁰⁰

Якщо говорити про культурний модус пам'яті, то цікавим її проявом є написання історичної повісті про будівництво нового машинобудівного заводу під назвою «Новокраматорцы».³⁰¹ Воно являє собою певну компіляцію різних подій з історії заводу і його робітників з моменту початку будівництва. Центральним залишається той самий топос антагонізму «старого» та «нового». На символічному рівні це яскраво видно в наступних епізодах. протиставлення старого млина, який стояв на тому місці, де було збудовано завод.³⁰² Це сюжет зберігся ще з 1930-их років. Його можна побачити у спеціальному ілюстрованому виданні, яке присвячене пам'яті про будівництво заводу.³⁰³ Цей антагонізм також було персоніфіковано в особі діда Гераськи, який був проти будівництва, тому що місце, на якому мав бути побудований завод, призначено для вирощування хліба та баштанних культур.³⁰⁴ Очевидно, що цей персонаж мав уособлював минуле не тільки через вік, але і через рудиментарне уявлення про способи використання природних ресурсів.

Якщо говорити про персоналії, то Сталін зовсім зникає зі сторінок історії будівництва заводу. Хоча у 1930-х рр., на початку будівництва нового промислового об'єкту, в місцевій пресі максимально зазначалось, що це будівництво відбувається завдяки ідеям та політичній волі Сталіна.³⁰⁵ Варто нагадати, що НКМЗ був символічно пов'язаний з особою колишнім «вождем», адже завод носив саме його ім'я в назві. Сам акт перейменування заводу в 1964

³⁰⁰ «Краматорская правда» 1968. №83 11 липня С. 3

³⁰¹ Див. Шевченко А., Зайцев А. Новокраматорцы. Донецк : Донбасс, 1974. – 160с.

³⁰² Шевченко А., Зайцев А. Новокраматорцы. Донецк : Донбасс, 1974. С. 5

³⁰³ Див. Додаток 10

³⁰⁴ Там само. С. 7

³⁰⁵ «Краматорська правда» 1930. № 67 С. 4

році, коли замість Сталіна завод носив почав носити ім'я Володимира Леніна, в жодному путівнику не згадується.

Однак в книжці, присвяченій історії НКМЗ «Новокраматорцы» 1975 року, ми натрапляємо на такий сюжет. У 1964 році, напередодні тридцятиріччя заводу, робітники звернулись (не відомо до кого) з проханням присвоїти заводу ім'я Володимира Леніна. Додатково в книзі це аргументовано також тим, що завод вийшов на нові показники виробництва з часів відбудови після Другої світової війни.³⁰⁶ Очевидно, що таке рішення на пряму пов'язано з тією політикою пам'яті в міській топоніміці, яка розгорталась після засудження культу Сталіна Хрущовим.³⁰⁷ Тепер всі регалії «батька» заводу в текстах путівників отримував тогочасний народний комісар важкої промисловості Серго Орджонікідзе.³⁰⁸ В «Краматорській правді» часто виходили публікації про життя цього партійного діяча та пригадування про його особистий внесок в розбудову краматорського промислового комплексу.³⁰⁹ Орджонікідзе входив до символічного пантеону тих, кого радянські ідеологи при висвітленні історії робітничого класу та промисловості варто було обов'язково згадувати у якості «батьків-засновників».³¹⁰ На рівні спогадів робітників, які публікувались в «Краматорській правді», Орджонікідзе уособлював присутність влади при будівництві заводу.³¹¹

Ми вже говорили про те, що поява нового машинобудівного заводу була реальним зумовлюючим фактором появи нового міста довкола нього. Це відображалось і у репрезентації минулого. Насправді, все минуле міста переважно зводилось до минулого НКМЗ. Це дуже видно з сутності серії

³⁰⁶ Шевченко А., Зайцев А. Новокраматорцы. Донецк, 1974. С. 90

³⁰⁷ Борисенко М. Руйнація традиційного топонімічного простору: політика перейменувань в Україні в 1920–1950-х роках. Народна творчість та етнологія. 2016. № 5. С.10

³⁰⁸ Див. Шатилов Н. Краматорск. Спутник туриста. Донецк, 1966. С. 15. Аналогічно: Шкуратова Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1978. С. 29; Златокрылец Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1984. С. 8

³⁰⁹ «Краматорская правда» 1966. №127 23 жовтня С. 2; Аналогічно: «Краматорская правда» 1968. №55 7 травня С. 3; «Краматорская правда» 1968. №84 13 липня С. 3

³¹⁰ Джружкова А. Изучение роли трудящихся в экономической и политической жизни общества. Ленинград, 1976. С. 43

³¹¹ «Краматорская правда» 1968. №84 13 липня С. 3

публікацій в газеті «Краматорська правда», які були присвячені історії міста напередодні святкування сторіччя міста у 1968 році. Переважно, всі публікації з цієї серії були присвячені спогадам про будівництво заводу.³¹² І лише по одному разу було згадано місцеві події 1917 року³¹³ та Другої світової війни.³¹⁴ Не будемо забувати і той факт, що офіційним Днем міста вважається та сама дата, що і дата запуску заводу – 28 вересня.³¹⁵

Місцеві заводи залишаються центральними суб'єктами і наративах спогадів про Другу Світову війну. Ми можемо побачити, що суб'єктом минулого, пов'язаного з військовими подіями, були місцеві виробництва. У текстах путівників розповідається про матеріальні втрати, які понесли виробництва, а також вимушену евакуацію більшості устаткування в тил СРСР.³¹⁶ Однак там не згадується про наслідки війни для самого населення.³¹⁷ При цьому, якщо казати про місцевий пантеон «героїв Великої Вітчизняної війни» Краматорська, серед них були тільки робітники заводів.³¹⁸ При цьому, окремо наголошувалось про «правильний» спосіб інтеграції місцевих ветеранів війни в суспільство через роботу на заводі.³¹⁹ На нашу думку, такі наративи продиктовані виключно утилітарним поглядом державної влади на людину. Вочевидь, для радянської влади, яка дивилась на суспільство в першу чергу з утилітарної точки зору, завод і його робітники представляли найбільшу цінність у випадку Краматорська. Саме тому економічні збитки місцевій промисловості внаслідок Другої Світової війни поставали головною трагедією в офіційній пам'яті про ті часи.

³¹² «Краматорская правда» 1968. №82 9 липня С. 1. Аналогічно: «Краматорская правда» 1968. №83 11 липня С. 3; «Краматорская правда» 1968. №84 13 липня С. 1; Там само. С. 4

³¹³ «Краматорская правда» 1968. №106 3 вересня С. 2

³¹⁴ «Краматорская правда» 1968. №113 19 вересня С. 2

³¹⁵ «Краматорская правда» 1968. №117 28 вересня С. 1. Аналогічно: «Краматорская правда» 1968. №117 29 вересня С. 1

³¹⁶ Шатилов Н. Крамторск. Спутник туриста. Донецк, 1966. С. 17. Аналогічно: Шкуратова Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1978. С. 32

³¹⁷ Там само.

³¹⁸ Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ, 1973. С. 7 Аналогічно: Златокрылец Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк, 1984. С. 12;

³¹⁹ «Краматорская правда» 1966. №18 11 лютого С. 2

Це підтверджується і тим, що у висвітленні післявоєнного досвіду акцент робиться суто на роль краматорських заводів у відновленні економіки в країні.³²⁰ Загалом, ще навіть у висвітленні довоєнного минулого після появи нового промислового комплексу акцент переходить на ролі заводів в житті державі. Також поява нових заводів дала можливість в колективній пам'яті краматорців вплітати інший історичний досвід, який розгортався в різних місцях СРСР, і робити його «своїм». Ми бачимо, що після опису запуску заводу одразу з'являється вже знайомий нам топос про велику роль краматорського машинобудування в створенні Дніпровського ГЕС, будівництві Кримського мосту в Москві та будівництві інших «гігантів» сталінських п'ятирічок.³²¹ Основна відмінність між минулим та сучасним полягала лише в тому, що в минулому цей вплив географічно обмежувався лише державними кордонами.

Топос причетності відбивається і на рівні комунікативної пам'яті. Так, наприклад, ветеран праці М. Демченко в публікації, яка має назву «Причастность», легітимізує свою причетність до здобутків заводу через наголошення на вірності заводу з дня його заснування та на власній тяжкій праці.³²² Можна стверджувати, що домінування топосу про заслуги заводів та його робітників у відповіді на питання: «Що ми маємо пам'ятати?» з плином часу ставало все більше. І ми можемо вважати, що публікації, які були згадані в попередній частині цього розділу, варто також сприймати у якості актів меморіалізації. І це не могло не відкладатись. Саме тому, наприклад, респондентка нашого інтерв'ю в своїх спогадах при першій згадці про завод мимоволі п «чітко по тексту» почала відтворювати знайомий наратив:

«Да, працював завод в три смени. Представ собі, три смени: перва, друга і третя. Можна сказати, круглодобово працював. І були конечно поставки по всьому Союзу і за границу. Наш ну завод славился в свое время і продукції, і ну выпускаємої продукцією, і заказами були і по всьому Союзу, і за границей. Так що... Завод конечно, ну, що одне слово "Старокраматорский машинобудівний завод...»».³²³

³²⁰ Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ, 1973. С. 9

³²¹ Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ, 1973. С. 9

³²² «Краматорская правда» 1984. №117 29 вересня С. 3

³²³ Інтерв'ю з Ніною Жуковою, 1 червня 2023 р., онлайн. (00:19:30)

3.5 Ритуал і перформативний зсув

Ксенія Кузіна в своїй статті наголошує про важливість ритуалу в робітничих містах. Під ритуалом вона в першу чергу має на увазі введення в повсякдення шахтарів проведення масових заходів у дні загальнодержавних, професійних та міських свят. Дослідниця стверджує, що такі ритуали мали, в першу чергу, стверджувати професійну ідентичність, як найбільш пріоритетну, для мешканців робітничих міст. Вона визначає наступні свята: Новий рік, Перше травня, День Шахтаря та День міста.³²⁴

Можна сказати, що цей список є релевантним для краматорських робітників. З одним уточненням, що в міській практиці титульним професійним святом був День машинобудівника, який вперше святкувався в 1966 році. Така календарна система підтверджується і в інтерв'ю з працівницею профспілки заводу СКМЗ Ніною Жуквою³²⁵

Владою витворювався цілий символічний календар, який впорядковував, структурував набір вербальних і невербальних практик, які мають конституювати саму ідентичність робітника та його дійсність. Олена Стяжкіна та Ірина Склокіна зазначають про те, що сутність святкувань була завжди чітко регламентована: від визначеного маршруту святкової ходи та урочистих промов представників місцевої влади та виробництв до суто розважальної програми.³²⁶ На прикладі Краматорська можна побачити ідентичну ситуацію, коли план святкування та маршу був відомий завчасно.³²⁷ Поряд із цим варто казати, що відповідно напередодні свят впорядковувався і контент місцевих ЗМІ та соціальні практики, які мали виконувати робітники. Ви могли побачити, що переважна кількість матеріалів, на які ми покликалися при аналізі в цьому

³²⁴ Ксенія Кузіна. Культ праці гірника у 1950–60-ті рр. на прикладі Донбасу. *Historians.in.ua* Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2713-kseniya-kuzina-kult-pratsi-girnika-u-1950-60-ti-rr-na-prikladi-donbasu> (дата звернення: 20.04.2024).

³²⁵ Інтерв'ю з Ніною Жуковою, 1 червня 2023 р., онлайн. (01:04:40)

³²⁶ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018. С. 138

³²⁷ «Краматорская правда» 1966. №51 29 квітня С. 4 Аналогічно: «Краматорская правда» 1968. №51 27 квітня С. 4; «Краматорская правда» 1979. №51 28 квітня С. 4; «Краматорская правда» 1978. №51 27 квітня С. 4; «Краматорская правда» 1984. №51 26 квітня С. 4

розділі, продукувались або напередодні, або на самі вищезгадані свята, або в перші дні після них. Ці періоди були найбільш ідеологічно навантаженими для робітничої спільноти. Публікація матеріалів про нагороди для місцевих заводів та їх робітників, їхні виробничі показники, комеморативні практики, художнє ушлявлення діяльності робітників найактивніше відбувалась саме в цей час. Такий принцип стосувався і загальнодержавних подій: святкування Дня Перемоги³²⁸, Дня Радянської армії³²⁹, Жовтневої революції.³³⁰ Можна зауважити, що лише матеріали про випуск або успішну експлуатацію кращої продукції виходив поза рамки символічної стратифікації річного календаря.

Поряд з тим, як зазначає Ксенія Кузіна, виробництва зазвичай активно «підганяли» виконання планів або якихось замовлень до відзначення професійних свят.³³¹ Ми також можемо це спостерігати і у випадку Краматорська.³³² Вочевидь, це робилось для того аби на урочистих промовах місцева влада могла про це урочисто сповістити. З огляду на наші джерела саме перелічування виробничих успіхів складало більшу частину промов краматорських представників влади під час святкувань.³³³

З огляду на все, що було щойно сказано ми б воліли розширити діапазон поняття ритуалу в пізньорадянській ідеології, не обмежуючи його лише реальними масовими подіями. Олексій Юрчак в своїй монографії, аналізуючи сутність радянської ідеології, ставить в центр свого дослідження такі поняття, як «ритуал» та «перформативний зсув». Дослідник екстраполює на пізньорадянський контекст теорію Джудіт Батлер про те, як влада визначає

³²⁸ «Краматорская правда» 1978. №56 9 травня С. 3

³²⁹ «Краматорская правда» 1973. №23 22 лютого С. 2-3

³³⁰ «Краматорская правда» 1978. №134 7 листопада С. 2-3

³³¹ Ксенія Кузіна. Культ праці гірника у 1950–60-ті рр. на прикладі Донбасу. *Historians.in.ua* Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2713-kseniya-kuzina-kult-pratsi-girnika-u-1950-60-ti-rr-na-prikladi-donbasu> (дата звернення: 20.04.2024).

³³² «Краматорская правда» 1978. №47 18 квітня С. 1 Аналогічно: «Краматорская правда» 1978. №53 1 травня. С. 1; «Краматорская правда» 19984. №51 26 квітня С. 1

³³³ «Краматорская правда» 1966. №115 26 вересня С. 2. Аналогічно: «Краматорская правда» 1966. №53 1 травня С. 1, «Краматорская правда» 1973. № 52 1 травня С. 1; «Краматорская правда» 1978. №134 7 листопада С. 1

суб'єкт шляхом ритуалізованого повторення певних актів, які конституують твердження про цей суб'єкт.³³⁴ Тобто, на думку цього антрополога, радянська влада в своїй ідеологічній політиці все більше вдавалась до ритуалу, як до механізму підтримки заданих нею тверджень про радянську людину та світ довкола неї. Поряд з цим, Юрчак зазначає, що самі ритуали в радянській ідеології все більше втрачали свою конститууючу складову на користь перформативної. Це означає, що для учасників ритуалу було важливіше саме його виконання, аніж те, який сенс він встановлює.³³⁵ Для радянських громадян саме виконання ритуалів, в яких вони брали участь, в першу чергу, давало змогу стверджувати свій соціальний і символічний статус в суспільстві.³³⁶ Юрчак наводить приклад з рядовими партійцями, для яких виконання ритуалу було важливішим, аніж усвідомлення за що вони голосують, бо саме виконання дозволяло їм стверджувати себе в зручній для себе іпостасі.³³⁷ Поряд із цим, така увага на саме регулярне точне відтворення ритуалів насправді все більше звільняла сам сенс, який вони могли нести для тих, хто бере в ньому участь.³³⁸

Давайте спробуємо тепер перенести тези антрополога на наш контекст. У записаному нами інтерв'ю з пані Ніною Жуковою, ми приділяємо багато уваги тим масовим ритуалам, в яких робітники заводів щорічно брали участь, та власної рецепції респондентки на них. Суть перформативного зсуву чудово видно, наприклад, у відповіді на питання про усвідомлення сенсів, які артикулювались підчас святкування річниці Жовтневої революції. У своїй відповіді респондентка резюмувала наступне:

«...Я думаю, народ просто знал и думал, что надо идти. Ну потому, что было ж воспитание такое. Да от, например, октябрюта до четвертого класа, все равно ж в школе там разное что-то рассказывали, именно там октябрюта. Потом дальше идут пионеры.

³³⁴ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва, 2014. С. 68

³³⁵ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва, 2014. С. 169

³³⁶ Там само С. 71

³³⁷ Там само. С. 70 – 71

³³⁸ Там само. С. 164

Пионеры тоже своего рода учили нас. Ну я думаю плохому не учили: не убивать, не, можна сказать... плохому не учили.»³³⁹

У цій відповіді чітко видно, що акцент передовсім на виконанні дії. Натомість сенс чітко не було артикульовано. При чому, перед цим респондентка розповідала про те, як парторги цехів або ж начальники середньої ланки так само не могли чітко сказати, чому робітники заводу мають взяти участь у демонстрації:

«...І, якщо просять там, ну наприклад, вони просять начальство цеха. Соответственно начальник цеха тоже как партийный работник, просит своих работников, що жіночки, хлопці надо прийти, надо побуть, надо щоб это... ну самі знаєте. Может, где-то хтось когось, може якись там, я знаю, чи отгул дасть, якщо хто-то важливий для цього, тому що там же надо для цього. Там же не тільки вийти, пройти, там же ж надо плакати нести, і флаги, і машини, щоб на машини оформляли разные надписи и все прочее. Це ж було як шествіє. І гаромошки грали, и песни пели, и танцевали. Ну с одной стороны было весело на этих парадах.»³⁴⁰

Якщо казати про дуже схоже за форматом проведення свята Першого травня, то саме його респондентка виділила у якості головної події для робітників. В очах робітників важливість їх участі в ритуалах пов'язаних з Першим травня була значно більшою. Адже це ті ритуали, які стверджували їх в ролі трудящих, визнавали їх права на соціальний та символічний капітал у вигляді премій, нагород і просто возвеличення їх діяльності.

Поряд з тим, сама суть ритуалів майже не мінялась. Ми можемо побачити, що на Перше травня, що на День машинобудівника, що на Сьоме листопада одні і ті самі колони людей з транспарантами, машини обвішані комуністичною символікою та символікою заводів. І портрет Леніна на чолі колони.³⁴¹ Однак сенс ритуалів дійсно вивільнився і сприймався по-різному. Чітко видно, що Перше травня асоціювалося з настанням теплої пори року у робітників. І для багатьох це свято асоціювалось з першим виїздом родиною або робочим колективом в рекреаційну зону, яка знаходилась в місцевому

³³⁹ Інтерв'ю з Ніною Жуковою, 1 червня 2023 р., онлайн. (01:11:00)

³⁴⁰ Інтерв'ю з Ніною Жуковою, 1 червня 2023 р., онлайн.. (01:10:00)

³⁴¹ «Краматорская правда» 1978. №54 4 травня С. 2; Аналогічно: «Краматорская правда» 1968. №118 1 жовтня С. 1; «Краматорская правда» 1978. №133 10 листопада С. 2

лісі.³⁴² Олена Стяжкіна та Ірина Склокіна зазначають, що така тенденція саме і позначала споживацький поворот.³⁴³

Підсумовуючи, згадаємо наше припущення про те, що промислових мономістах значення, які продкує дискурс містоутворюючого виробництва можуть «витискати» значення центральної державної влади. Ми проаналізували різні аспекти того, як на символічному рівні завод для краматорських робітників займає місце головного «сенсоутворюючого підприємства». І згаданий перформативний зсув відкривав простір для інтерпретацій з сенсом в регламентованих формах.

Саме тому ми можемо спостерігати, що на передовиці святкового випуску «Краматорської правди» в честь святкування століття міста в 1968 році було розміщено наступну ілюстрацію. На передньому плані стоїть молодий робітник, який тримає в руках квітку, позаду нього видніється великий індустріальний пейзаж з трубами, цехами, будівничими кранами, великим Палацом культури НКМЗ. І лише в правому куті невеликими відносно композиції літерами на даху крайньої будівлі написано «Слава КПСС».³⁴⁴ Чи, наприклад, у великій статті присвяченій п'ятдесятиліттю НКМЗ, окрім знайомих троп про досягнення заводу та його працівників, немає жодної згадки про роль партійної влади в житті заводу.³⁴⁵

Отож складемо всі фактори до купи. Ми маємо залежність всіх мешканців промислового мономіста, в тому числі і влади, від великих підприємств. До цього додати тезу Олексія Юрчака про ідеологічний ритуал, як механізм ствердження своєї ролі в радянському суспільстві. З усіма гарантіями, які вона дає. Ми отримаємо те, що насправді на місцевому рівні всі соціальні актори, в першу чергу, воліли, аби свою роль ствердив завод, отримавши за це матеріальний і символічний гонорар. Саме тому, наприклад,

³⁴² Інтерв'ю з Ніною Жуковою, 1 червня 2023 р., онлайн. (01:51:05)

³⁴³ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів, 2018. С. 139

³⁴⁴ Див. Додаток 11

³⁴⁵ «Краматорская правда» 1984. №117 29 вересня С.2

наша респондентка Ніна Жукова пояснює толерування нею та іншими робітниками заводу подій 1991 року тим, що завод продовжував працювати і мав замовлення. А незалежність України одночасно сприймалась колективом заводу, як потенційна незалежність виробництва, що було б позитивною зміною.³⁴⁶ Тож на прикладі Краматорська можна побачити, як за цілковитої згоди влади великі підприємства на локальному рівні промислового мономіста могли виходити в ідеологічних текстах та ритуалах на перший план, затуляючи собою партію

³⁴⁶ Інтерв'ю з Ніною Жуковою, 1 червня 2023 р., онлайн. (01:30:25)

Висновки

Опрацювавши належний масив джерел, історіографії та теоретико-філософських робіт, можна дійти до наступних висновків. Дискурс радянської державної ідеології в брежнєвську епоху тяжів до того, аби стати максимально впорядкованим та гомогенним. Представлений нами у метафоричний спосіб порядок дискурсу демонструє, наскільки продукування текстів, як дискурсивні актів, було фіксованим по відношенню до всієї структури, яку намагалась утримувати влада. Цьому сприяла гіпернормалізація мови, про яку говорить Олексій Юрчак, і якій було характерні відмова від будь-якої авторської оригінальності, постійна компіляція та цитування вже існуючих текстів, які належали комусь «згори». Це призводило до того, що всі тексти, які продукували авторитетний дискурс радянського робітника, послуговувались одними цитатами та порожніми означниками, які вони мали на меті заповнити.

Як ми побачили далі, всі значення та їх означники впорядковувались завдяки двом суголосним міфам «науково-технічної революції» та «розвинутого соціалізму». Саме ці поняття зумовлювали існування всіх тверджень в дискурсі тогочасного радянського робітника. «НТР» та «розвинутий соціалізм» мали бути детермінантами професійного, політичного та духовного розвитку робітника. Влада чітко визначала, в яких категоріях описувати «нових», технічно та духовно «розвинутих», робітників. А також, визначала стратегії того, як саме цей розвиток мав відбуватись. Основна віра влади полягала в тому, що «розвинутий» робітник, за змочуванням, мав стати панацеєю для покращення виробничого потенціалу СРСР. Це є наочним прикладом того шляху реформ, яким йшла тогочасна влада – шляхом переконань в те, що соціальний-економічних змін можна досягти дискурсивно. Себто, змінивши способи конституювання соціальної дійсності. Таким самим способом встановлювався принцип, за яким робітник мав бути вмотивований розвиватись у заданій владі системі координат.

Як далі стало зрозуміло, бажана лояльність і мотивація робітника забезпечувалась передовсім принципом патерналістських відносин заводу та

його робітників. У соціальній площині це відбувалось через систему надання робітникам різних споживчих опцій, які, як ми розуміємо, в СРСР влада намагалась цілком контролювати. На прикладі Краматорська ми бачимо, як місцевими медіа у різні способи висвітлювалась ця роль місцевих заводів у набутті всіх благ модерного життя.

Поряд з цим, роль заводу в такому промисловому мономісті як Краматорськ виходить поза межі цієї радянської схеми споживацтва. Завод стає так само і символічним центром в житті краматорських робітників і мешканців міста загалом. Містоутворюючі підприємства відігравали ключову роль в процесі ідентифікації себе в просторі.

Це робилось завдяки ряду практик. По-перше, через репрезентацію Краматорська, як індустріального простору машинобудівників, в медіа, міській айденциці та комеморативних практиках. По-друге, робітники набували своєї суб'єктності в символічному просторі держави та світу лише через власну причетність до випуску унікальної, за виробничими показниками, продукції місцевих заводів. Все це реалізовувалось за допомогою фіксованих ритуальних практик. Участь в окремих ритуалах місцеве робітництво могло брати свідомо аби затверджувати себе публічно в ідентичності робітника, з тими правами та обов'язками, які відведені цій ролі.

При цьому, місцевий ідеологічний дискурс і його актори тяжіли до того, аби в цих ритуалах конституювати виняткову роль місцевої індустрії в житті міста, держави, світу. Адже, вочевидь, це було дійсно найбільш пріоритетним для ствердження власного соціального та символічного існування. Це ставало можливим за рахунок названого Олексієм Юрчаком перформативного зсуву в реалізації ідеологічних ритуалів. І це призводило до наслідків, коли завод на дискурсивному рівні витискав значення партії в житті робітників Краматорська.

На останок варто сказати про подальші перспективи нашого дослідження. Ми вбачаємо декілька можливих шляхів, куди варто рухатись далі. Результати нашого дослідження потребують детального порівняльного

аналізу. По-перше, варто перевірити наскільки у визначених хронологічних межах локальний дискурс буде залежати від галузі виробництва місцевих промислових об'єктів. Зараз неозброєним оком видно, що кейси шахтарів і машинобудівників є за своїм наповненням суттєво різними. Попри однаковість самих ідеологічних ритуалів. У випадку з Донбасом, це дозволить піддати сумнівам у доречності використання терміну «Донбас» до всієї території Донецчини та Луганщини. На нашу думку, поняття «Донбас» робить досвід різних поселень цього регіону надто гомогенним.

Інша перспектива дослідження знаходиться вже в лоні новітньої історії. Як зазначає Максим Лебський, після розпаду СРСР патерналізм великих заводів продовжував існувати саме на ідеологічному рівні.³⁴⁷ При цьому, на нашу думку, на символічному рівні він набуває більш гіпертрофованих форм. Славою Жижек описує процес того, як симптом стає синтомом суб'єкта. Жижек, слідом за Лаканом, визначає симптом, як факт втрати якогось елемента з внутрішнього символічного порядку суб'єкта внаслідок порушення звичного ритму існування та комунікації.³⁴⁸ Симптом – це повідомлення зовнішньому світу про цю втрату.³⁴⁹ У свою чергу, постійний пошук у зовнішньому світі тих означників, які можуть заповнити цю утворену рану приносить велике задоволення суб'єкту і стає основою його ідентифікації.³⁵⁰ Симптом перетворюється на синтом – конфігурацію означників, які дають суб'єкту відчуття єдиного реального підґрунтя для існування.³⁵¹

Очевидно, що в новітній історії такі заводи, як НКМЗ пережили ряд потрясінь, суть яких варто детальніше описати. Однак на підставі джерел, які ми мали змогу аналізувати, можна сказати, що втрата минулої соціальної і символічної ролі в суспільстві стала симптомом, а потім і синтомом для

³⁴⁷ Лебський М. Рабочий класс СССР. Жизнь в условиях промышленного патернализма. Москва, 2021. С. 164

³⁴⁸ Жижек С. Возвышенный Объект Идеологии. Москва, 1999. С. 48 URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/jijek-vozv_o_ideologii-8l.pdf. С. 39

³⁴⁹ Там само. С. 39

³⁵⁰ Там само. С. 39

³⁵¹ Там само. С. 39 – 40

великих заводів. На прикладі НКМЗ можна побачити, як в нових заводських та міських медіа із задоволенням вдаються до пошуку цієї конфігурації означників, які мають заповнити симптоматичну рану. Цьому сприяє перш за «перевідкриття» минулого, в якому погляд падає на ще більш унікальні секретні радянські космічні та військові проєкти, в яких завод брав участь. Це дозволяло визначати своє винятково місце не просто в світі, а буквально в космосі, називаючи завод цілою планетою. Попри те, що сучасність цьому протирічила. І заводське керівництво вдає, що ніби жодного зламу не відбулось, ніби все так само, як і було. Саме тому ми бачимо, як на фотографіях подарункового видання на честь ювілейної дати з дня заснування заводу минуле і сучасність ототожнюється.³⁵² І цим наголошується на сталості шляху, яким іде сучасний завод та його керівництво. Однак через це відбувається певна редукція погляду на минуле. І ми можемо побачити, як для підтримки відчуття цього сталого підґрунтя власного існування керівництво вдавалось до еkleктичного синтезу між радянським і сучасним досвідом. Де під одну лінію могли підводитись фотографії з проведення в стінах будинку культури НКМЗ пропагандистського заходу під керівництвом місцевих партійних функціонерів та конкурсу «Міс НКМЗ 2003».³⁵³ І, на нашу думку, саме цей новий *симтоматичний* спосіб пошуку нової конфігурації значень довкола великих містоутворюючих заводів варто детально дослідити. А також встановити вочевидь різючі для промислового міста і регіону наслідки цього процесу.

³⁵² Див. Додаток 13

³⁵³ Див. Додаток 14

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1.2. Опубліковані:

1. Агафонов А. Гордое имя – рабочий. Алмата, 1977. – 82 с.
2. Власенко М. Краматорськ: Фотоальбом. Київ : Мистецтво, 1984. 96 с.
3. Гелюта А. Социальный облик рабочего-интеллекта. Москва : Мысль, 1977. – 183 с.
4. Джружкова А. Изучение роли трудящихся в экономической и политической жизни общества. Ленинград, 1976. – 127 с.
5. Древетняк Н. Гвардия машиностроителей. Ленинград : Машгиз, 1947. – 126 с.
6. Земцов А. Повышение социальной активности рабочего класса. Ростов-на-Дону, 1975. – 144 с.
7. Златокрылец Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк : Донбасс, 1984. – 63с.
8. Иовчук М. Духовный мир советского рабочего. Москва : Мысль, 1972. – 439 с.
9. «Краматорску 100 лет». Донецк: Донбас, 1968. – 10 с.
10. Мигас Б. Социальная характеристика советского рабочего. Минск : БГУ, 1980. – 127 с.
11. Попов В. Виховуємо почуття господаря. Донецьк: Донбас, 1972. С. – 64
12. Смирнов В. Социальная активность советских рабочих. Москва: Политиздат, 1979. – 207 с.
13. Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ : Мистецтво, 1973. – 58 с.
14. Харченко С. Исследование введет партком. Донецьк : Донбас. – 82 с.
15. Шатилов Н. Краматорск. Спутник туриста. Донецк : Донбасс, 1966. – 58с.

16. Шевченко А., Зайцев А. Новокраматорцы. Донецк : Донбасс, 1974. – 160с.

17. Шкуратова Н. Крматорск. Путеводитель. Донецк : Донбасс, 1978. – 56с.

1.3 Періодика:

1. Краматорська правда. 1966. 1 січня – 31 грудня
2. Краматорська правда. 1968. 1 січня – 31 грудня
3. Краматорська правда. 1973. 1 січня – 31 грудня
4. Краматорська правда. 1978. 1 січня – 31 грудня
5. Краматорська правда. 1983. 1 січня – 31 грудня

1.4 Джерела усної історії:

1. Інтерв'ю з Ніною Жуковою, 1 червня 2023 р., онлайн. (інтерв'юер – Боруля Андрій)

1.5 Фільми:

1. Пьотр Армяновський. На сході, 2015. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=8Kbfo_V9GIo (дата звернення: 12.05.2024).

1.7 Джерела в електронному форматі:

1. Материалы XXIV съезда КПСС. Москва, 1971. Т.1 508 с. URL: https://istmat.org/files/uploads/52749/24_sezd_chast_1_1971.pdf (дата звернення: 18.04.2024).

2. Література

2.1 Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій:

1. Анкерсмит Ф. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва: Прогрес-традиция, 2003. С.115 – 132
2. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 29 – 59
3. Бокарев Ю. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970-1980-е годы. Москва : Наука, 2007. – 381 с.

4. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т. – С. 457 – 495.
5. Жижек С. Возвышенный Объект Идеологии. Москва: Художественный журнал.1999. С. 30 – 66 URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/jijek-vozv_o_ideologii-8l.pdf.
6. Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. – 432 с.
7. Корнаи Я. Дефицит. Москва : Наука, 1990. С. 581 – 592.
8. Макінтайр А. Після чесноти. Київ: Дух і літера. 2002. С. 120 – 163.
9. Митрохин Н. Очерки советской экономической политики в 1965-1989 годах. Москва : Новое литературное обозрение, 2023. – 504 с.
10. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко та ін, за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. - 244 с.
11. Лебский М. Рабочий класс СССР. Жизнь в условиях промышленного патернализма. Москва : Горизонталь, 2021. 250 с.
12. Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси / Відп. ред. Віктор Даниленко. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. — 959 с.
13. У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Кравченко В. та ін. Харків, 2021. – 564 с.
14. Фитцпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / Ш. Фицпатрик ; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. —М.: Российская политическая энциклопедия, 2011. — 375 с.
15. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і доп. – Х.: Акта, 2015. – 252 с.
16. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. – 664с.

17. Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications, 2002. – С. 24 – 96
18. Tsipursky G. *Socialist Fun: Youth, Consumption, and State-Sponsored Popular Culture in the Soviet Union, 1945-1970*. University of Pittsburgh Press, 2016. P. 1 – 31.

2.2 Статті:

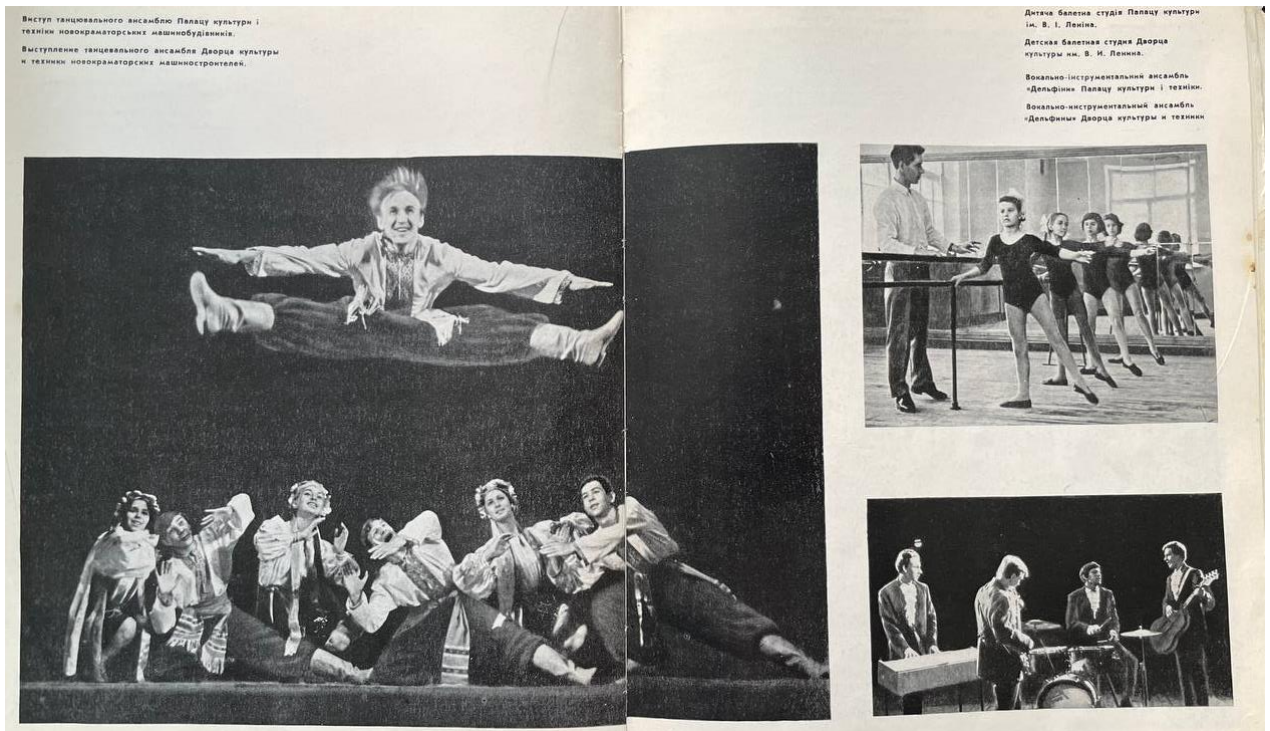
1. Борисенко М. Руйнація традиційного топонімічного простору: політика перейменувань в Україні в 1920–1950-х роках. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 5. С. 1–10.
2. Водотика Т., Кузіна К. Люди в мономістах Донбасу: комірці та роби. *Регіональна історія України*. 2017. № 11. С. 133–150.
3. Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // *Україна Модерна*. – 2005. – № 9. – С. 249–269
4. Любавський Р. Образ "соціалістичних містечок" у Харкові та Запоріжжі в путівниках у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2022. Т. 5. С. 55–61.
5. Остапчук О. Символічне у професійному дискурсі пізньорадянського машинобудівника. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2020. Т. 3. С. 49–53.
6. Magun V. S. *Labor Culture. Russian Culture at the Crossroads*. 2018. P. 279–297.
7. Oberländer A. *Cushy Work, Backbreaking Leisure: Late Soviet Work Ethics Reconsidered*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2017. Vol. 18, no. 3. P. 569–590.
8. Zweynert J. 'Developed Socialism' and Soviet Economic Thought in the 1970s and Early '80s. *Russian History*. 2014. Vol. 41, no. 3. P. 354–372.
9. Yurchak A. *Bodies of Lenin. Representations*. 2015. Vol. 129, no. 1. P. 116–157. URL: <https://doi.org/10.1525/rep.2015.129.1.116> (date of access: 20.04.2024).

5. Електронні ресурси:

1. Дмитрий Травин. Между социализмом и капитализмом: реформаторы-68 в поисках оптимального пути. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2008/4/mezhdu-soczializmom-i-kapitalizmom-reformatory-68-v-poiskah-optimalnogo-puti.html> (дата звернення: 18.04.2024).
2. Древетняк Н.И. Краматорская центральная городская публичная библиотека. Краматорская центральная городская публичная библиотека. URL: <http://lib-krm.org/энциклопедия-известных-людей-крамат/д/древетняк/> (дата звернення: 31.10.2023)
3. Кирилкин И.Т. Краматорская центральная городская публичная библиотека. Краматорская центральная городская публичная библиотека. URL: <http://lib-krm.org/энциклопедия-известных-людей-крамат/к/кирилкин-и-т/> (дата звернення: 31.10.2023)
4. Ксенія Кузіна. Культ праці гірника у 1950–60-ті рр. на прикладі Донбасу. *Historians.in.ua Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і свімі*. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2713-kseniya-kuzina-kult-pratsi-girnika-u-1950-60-ti-rr-na-prikladi-donbasu> (дата звернення: 20.04.2024).
5. Путівники як джерело. Lvivcenter. URL: <https://www.lvivcenter.org/updates/guide-books-as-a-source/> (дата звернення: 07.12.2023).
6. Сігельбаум Л. Зачарування й розчарування: радянський робітничий клас у західній історіографії. *Спільне*. URL: <https://commons.com.ua/uk/zacharuvannya-j-rozcharuvannya-radyanskij-robotnichij-klas-u-zahidnij-istoriografii/#footnote-65> (дата звернення: 20.04.2024).

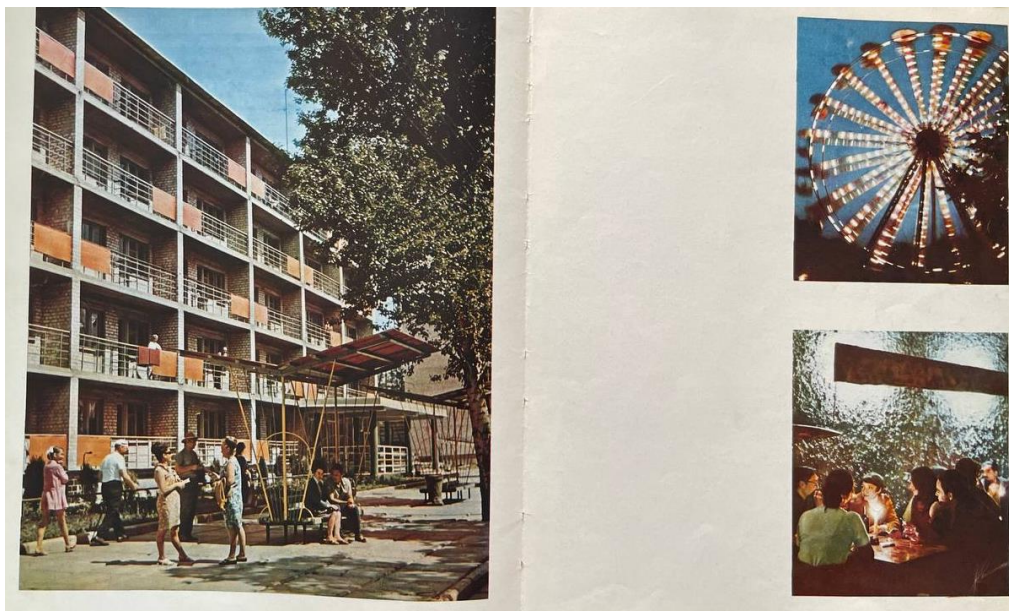
7. Улицы, улочки и переулки нашего города. Восточный проект. Новости Краматорска. URL: <https://vp.donetsk.ua/gorod-region/golos-naroda/8119-ulitsy-ulochki-i-pereulki-nashego-goroda> (дата звернення: 31.10.2023).
8. Шатилов Н.И. Краматорская центральная городская публичная библиотека. Краматорская центральная городская публичная библиотека. URL: <http://lib-krm.org/энциклопедия-известных-людей-крамат/ш/шатилов-н-и/> (дата звернення: 31.10.2023).

Додатки Додаток 1

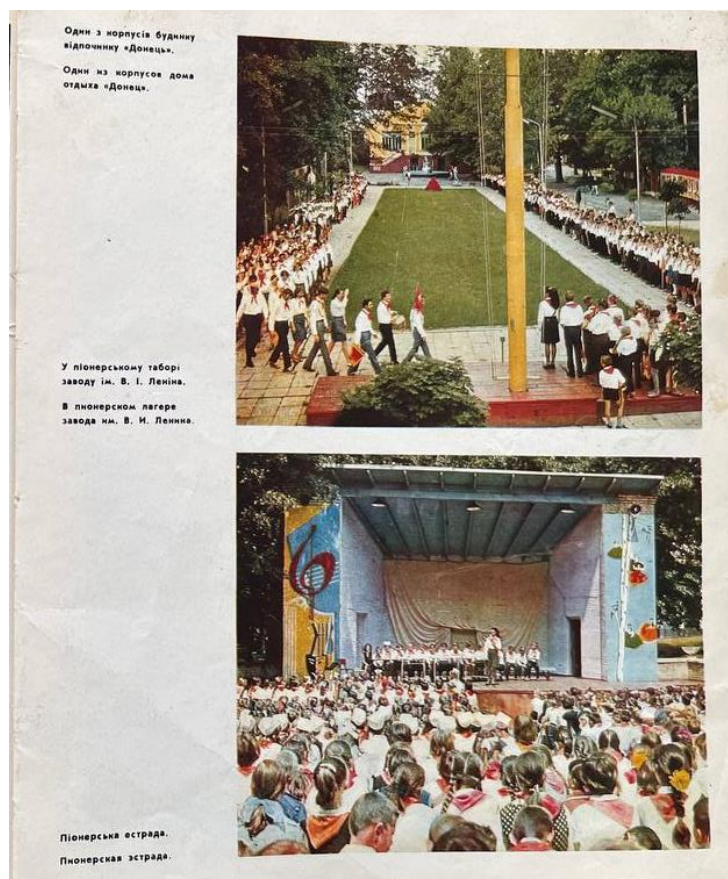
Зображення діяльності творчих колективів робітників краматорських заводів.
Джерело: Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ : Мистецтво, 1973. – 58 с.

Додаток 2

Зображення відпочинку кураматорських робітників на базі відпочинку «Донець» та в міському парку «Ювілейний». Джерело: Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ : Мистецтво, 1973. – 58 с.

Додаток 3

Зображення відпочинку дітей робітників заводу НКМЗ у заводському піонерському таборі. **Джерело:** Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ : Мистецтво, 1973. – 58 с.

Додаток 4

Зображення робочого процесу на заводі НКМЗ, які зазвичай розміщались першими серед фотографій доданих в путівники містом.
Джерело: Златокрылец Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк : Донбасс, 1984. – 63с.

Додаток 5

Здесь живут машиностроители

Кинотеатр «Союз»

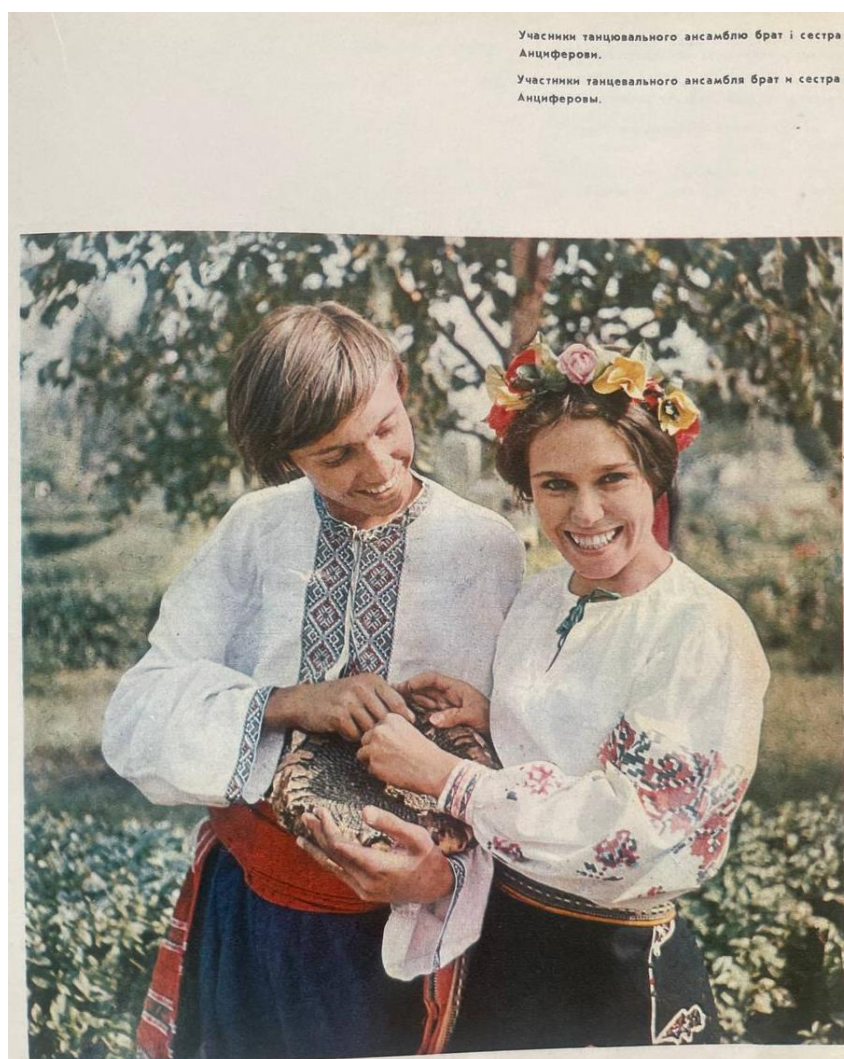
Зображення новозбудованої житлової інфраструктури Краматорська та місця культурного відпочинку – кінотеатру «Союз». Такі фотографії йшли після зображення трудового процесу мешканців міста. Джерело: Златокрылец Н. Краматорск. Путеводитель. Донецк : Донбасс, 1984. – 63с.

Додаток 6

Барельєф Арматурно-ізоляторного заводу в Слов'янську «Мій завод – моя гордість». Джерело: Косыгинская реформа и рабочий класс СССР. *Вестник Бури*. URL: <https://vestnikburi.com/kosyginskaya-reforma-i-rabochij-klass-sssr/#post-11480-footnote-191> (дата звернення: 22.05.2024).

Додаток 7

Зображення учасників місцевого танцювального ансамблю в українському національному вбранні. Джерело: Тимачков Г., Олександрович Є. Краматорськ. Фотоальбом. Київ : Мистецтво, 1973. – 58 с.

Додаток 8

Виступ учасників хорової капели Краматорська в червоному кутку заводу НКМЗ. Джерело: Краматорск. Заслуженная хоровая капелла УССР. Мистцевто. 1965. – 12с.

Додаток 9

Святкування Першого травня в Краматорську у 1968 році.
Джерело: «Краматорську 100 лет». Донецьк: Донбас, 1968. – 10 с.

Додаток 10

Зображення старого млину як символу «відсталого» дореволюційного минулого Краматорська. **Джерело:** Альбом «Строительство Краматорского завода тяжелого машиностроения имени Сталина», 1934. (пер. Будівництво Краматорського заводу важкого машинобудування).

Додаток 11

Ілюстрація на честь сторіччя Краматорська (1968 р.). Джерело: «Краматорская правда» 1968. №155 28 вересня С. 1

Додаток 12

Паралельне зображення колишніх і теперішніх керівників заводу НКМЗ.
Джерело: Зорина В. Планета НКМЗ. Новый мир, 2004. С. 66

Додаток 14

Паралельне зображення минулих та теперішніх масових заходів в стінах Палацу Культури і Техніки НКМЗ. Джерело: Зорина В. Планета НКМЗ. Новый мир, 2004. С. 372